

Źródła form neorenesansowej rozbudowy Zamku Książ na początku XX wieku*

Agnieszka GRYGLEWSKA

Wydział Architektury, Politechnika Wrocławska

<https://orcid.org/0000-0001-7073-6687>

ABSTRAKT Zachowane materiały archiwalne, dotyczące neorenesansowej rozbudowy oraz przebudowy Zamku Książ w latach 1908–1925, pozwalają na poznanie procesu kształtowania jej koncepcji architektonicznej. W trakcie realizowanego przez blisko dwadzieścia lat przedsięwzięcia Hansa Heinricha XV von Hochberg, księcia von Pless, pod nadzorem architektonicznym najpierw Ludwiga Scheinerta, a następnie Humberta Walcher von Moltheim, stylistyka architektury nowych skrzydeł zamkowych – zachodniego i północnego, była oparta na formach wywodzących się z rodzimego, śląskiego i niemieckiego renesansu, poddanych redukcji i interpretacji. Celem opracowania jest próba uzasadnienia wyboru stylu prac prowadzonych na początku XX w., analiza porównawcza form architektonicznych, stanowiących historyczne cytaty lub reminiscencje z około 1600 r., a także ustalenie ich pochodzenia – z Norymbergi, Heidelbergu, Halberstadt czy też z Ziębic, Oleśnicy i Brzegu.

SŁOWA-KLUCZE Zamek Książ (Fürstenstein), architektura historyzmu pocz. XX w., Ludwig Scheinert, Humbert Walcher von Moltheim

ABSTRACT Sources of the Renaissance Revival Style Forms Used in the Early 20th-Century Expansion of Książ Castle. Extant archival materials on the expansion and restructuring of Książ Castle (German: Fürstenstein) in the Renaissance revival style, carried out in the period 1908–1925, made it possible to determine the process of shaping the relevant architectural conception. The project was implemented over the period of nearly twenty years by Hans Heinrich XV von Hochberg, Prince von Pless, under the architectural supervision of first Ludwig Scheinert and later Humbert Walcher von Moltheim. In the course of the venture, the stylistics of the architecture of the castle's new wings, the west and the north one, was based on application of forms derived from the native Silesian and the German renaissance with their concurrent reduction and interpretation. The effect of the current analysis resulted in that the chronology of works carried out in the early 20th century has been determined, the selection of the style has been explained, a comparative analysis of architectural forms constituting historical quotations or reminiscences of forms from ca. 1600 has been performed, and the origin of those forms – from Nuremberg, Heidelberg, Fürstenau, or from Ziębice (German: Münsterberg), Oleśnica (German: Oels) and Brzeg (German: Brieg) – has been determined.

KEYWORDS Książ Castle (Fürstenstein), revivalist architecture of the early 20th century, Ludwig Scheinert, Humbert Walcher von Moltheim

OGROMNA sylwetka Zamku Książ (niem. Fürstenberg, Fürstenburg, Fürstenstein) w Wałbrzychu, wznosząca się na urwistej skale nad wąwozem rzeki Pelcznicy, jest efektem XX-wiecznej rozbudowy bryły ukształtowanej od XIII do XVIII w. i otoczonej w 2. połowie XIX w. ogrodami tarasowymi (il. 1a, 1b). W latach 1908–1925 siedziba Hansa Heinricha XV hrabiego von Hochberg, księcia von Pless, i jego małżonki księżnej Mary Theresy Olivii z domu Cornwallis-West (Daisy) została rozszerzona o dwa neorenesansowe skrzydła. Celem artykułu jest rozpoznanie intencji fundatora, jakimi się kierował przy wyborze danych wątków renesansowych oraz zidentyfikowanie źródeł inspiracji poszczególnych form architektonicznych¹.

Podczas trwających blisko dwadzieścia lat prac modernizacyjnych, prowadzonych przez architektów Ludwiga Scheinerta (w latach 1908–1910)² oraz Humberta Walcher von Moltheina (w latach 1910–1925)³, nowe skrzydła zamkowe – zachodnie i północne – kształtowano w nawiązaniu do rodzimego, śląskiego

i niemieckiego renesansu, zwłaszcza jego późnej fazy około 1600 r., z nieznacznym uproszczeniem cytowanych form historycznych. Wnętrza neorenesansowej budowli wzbogacono również o autentyczne włoskie renesansowe spolia, zakupione przez Hochbergów⁴.

Artykuł jest oparty na analizie dokumentacji źródłowej zgromadzonej w Archiwum Państwowym we Wrocławiu⁵ oraz w Archiwum Państwowym w Katowicach⁶. Zbiory zawierają korespondencję z czasu planowania i realizacji rozbudowy zamku oraz przebudowy jego części historycznej (pod tym pojęciem rozumiane są wszystkie etapy budowli: od fazy gotyckiej do 1908 r.). Są to listy wymieniane między architektami i technikami Książęcego Urzędu Budowlanego z siedzibą w Pszczynie-Siedlicach i w Książu z książęcym sekretariatem czy z przedstawicielami firm wykonawczych. W zespole znajduje się także dokumentacja przetargowa z ofertami prac budowlanych, specyfikacje robót, rachunki, akta personalne książęcych urzędników budowlanych oraz nieliczne szkice i rysunki projektowe. Zbiór

* Dziękuję pracownikom Zamku Książ, a szczególne Mateuszowi Mykityszynowi, za materiały i merytoryczną pomoc.

1. Artykuł jest rozszerzoną wersją referatu wygłoszonego na konferencji *Zamki w Sudetach. Podsumowanie wyników badań z lat 2010–2023* (Muzeum Karkonoskie w Jeleniej Górze, 22–23 IV 2024).

2. Ludwig Scheinert (13 IX 1849 – 20 IX 1910) – architekt (Baumeister) w Książęcym Urzędzie Budowlanym (Fürstliche Bauamt, Schädilitz-Pless) od 1 I 1885 r., w latach 1874–1877 kierował budową pałacu Hochbergów w Berlinie. Praktykę zdobywał przy rozbudowie pałaców hr. Friedricha Solms-Baruth w Kliczkowie (Klitschdorf) i ks. Anny XIII von Reuss z d. Hochberg w Baszkowie (Baschkow) koło Zdun. Archiwum Państwowe Katowice (dalej: APKa), Archiwum Książąt Pszczyńskich (dalej: AKP), sygn. XIX 1020,teczka: Acta pers. Baumeister Ludwig Scheinert, s. 1, 6–8.

3. Humbert Walcher Ritter von Molthein (12 X 1865 – 22 II 1926) – architekt, od 1886 r. studiował w Technische Hochschule w Wiedniu, w latach 1891–1893 w Spezialschule für mittelalterliche Architektur u Viktora Luntza w Akademii der bildenden Künste, od ok. 1893 r. pracował w atelier Carla Gangolfa Kaysera, a od 1895 r. samodzielnie. Po śmierci Kaysera przejął jego zlecenia: odbudowę zamków Kreuzenstein, Liechtenstein i Burg Hardegg. Własne projekty to głównie restauracje zamków Křivoklát, Neuhaus, Leesdorf, Častolovice, Totis/Tata i Červená Lhota. Działal w kręgu arystokracji w zakresie restauracji, rekonstrukcji, przebudowy i rozbudowy historycznych siedzib. Architekt na życzenie księcia przeprowadził się w 1913 r. na stałe z Wiednia do Książa. Zob. Věra Vostřelová, „Walcher von Molthein Humbert Ritter”, w: *Österreichisches biographisches Lexikon. 1815–1950*, t. 15, red. Christine Gruber (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2018), s. 435; *Architektenlexikon. Wien 1770–1945*, dostęp 29 grudnia 2024, <http://www.architektenlexikon.at/de/iso/739.htm>; Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr), Akta majątku Hochbergów (dalej: AH), sygn. 571,teczka: Walcher Elise. Akta personalne, 1923–1937, s. 2–3.

4. Temat wyposażenia wnętrz i włoskich spoliów (m.in. stropu weneckiego) został podjęty przez Jakuba Warzochę, „Zespół kominków na Zamku Książ w świetle XX-wiecznej przebudowy obiektu” (praca magisterska, Instytut Historii Sztuki UW, 2024); id., „Książańskie kominki w kontekście drugiej wielkiej przebudowy zamku (1908–1927)”, *Zeszyty Naukowe Zamku Książ w Wałbrzychu*, t. 1 (2025), s. 110–112.

5. APWr, Zespół 146: Akta majątku Hochbergów z Książa.

6. APKa, Oddział w Pszczynie (zespół 12/3115: Archiwum Książąt Pszczyńskich).

1a Zamek Książ, widok od strony południowo-zachodniej w 1932 r., Archiwum Państwowe we Wrocławiu, AH, sygn. 2865,teczka: Hochberg VII 1b Hermann Schmidt, *Zamek w Książu*, 1870, Zbiory Muzeum Zamkowego w Pszczynie, nr inw. MP/Psz/391. Fot. Jan Gałaszek

dokumentów dotyczących przebiegu budowy, przechowywany w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, jest obszerny, ale niekompletny. Brakuje teczek z dokumentacją m.in. prac murarskich, ciesielskich, stolarskich, części kowalskich (do 1920), kamieniarskich (1909–1913) i betoniarskich (1911–1913, 1914–1915), ważnych dla odtworzenia przebiegu budowy. Archiwalia w Pszczynie tylko w niewielkim stopniu dotyczą omawianej inwestycji, zawierają natomiast jedyne znane rysunki niezrealizowanego projektu rozbudowy zamku z 1908 r.⁷ Rysunki elewacji, przekroje, projekty wykonawcze detali architektonicznych, wzmiankowane w korespondencji z czasu budowy, nie zostały – jak dotąd – odnalezione⁸.

Ikonografię uzupełniają grafiki, widokówki i fotografie z 2. połowy XIX i początku XX w. (najczęściej bez dokładnego datowania), znajdujące się w zbiorach archiwum Zamku Książ w Wałbrzychu, Fundacji Księżnej Daisy von Pless, Instytutu Herdera w Marburgu oraz w zbiorach prywatnych dostępnych w domenie publicznej lub prezentowanych w licznych publikacjach albumowych, jak np. fotografie autorstwa nadwornego kucharza Louisa Hardouina, świadka przebudowy zamku, wykonane w latach 1909–1914 i 1916–1932 (?), mające dużą wartość historyczną i artystyczną⁹.

Publikacje opierające się na podobnych źródłach, jak teksty Wioletty Wrony-Gaj¹⁰, Marka Dudziaka

7. APKa, AKP, sygn. XVIII-1039.

8. Rysunki były prezentowane przez Scheinerta przed księciem (tzw. Vortrag) w latach 1908–1909, przez Walchera od 1910 r. APWr, AH, sygn. 6140,teczka: Schloßbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 137a, 221, 230.

9. Zob. W. John Koch, *Schloss Fürstenstein. Erinnerungen an einen schlesischen Adelssitz. Eine Bilddokumentation* (Würzburg: W.G. Korn, 1989); *Książ od kuchni w obiektywie Louisa Hardouina nadwornego kucharza Hochbergów*, red. Beata Lejman (Wałbrzych: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2017).

10. Wioletta Wrona-Gaj, „Arystokrata a siedziba rodowa. Wpływ zainteresowań i pozycji przedstawicieli rodu Hochbergów i Schaffgotschów na kształtowanie architektury rezydencjonalnej”, w: *Zamki i pałace Śląska. Dziedzictwo. Tożsamość. Arystokracja*, red. Barbara Szczypka-Gwiazda, Paweł Ziegler (Katowice: grupakulturalna.pl, 2014), s. 27–41; ead., „Siedziby rodowe Schaffgotschów i Hochbergów w XIX wieku – próba porównania” (praca magisterska, Uniwersytet Wrocławski, 2011); ead., „Zagadnienia architektoniczne i stylistyczne XX-wiecznej przebudowy Zamku Książ”, *Zeszyty Naukowe Zamku Książ w Wałbrzychu*, t. 2 (2026), s. 203–235.

i Magdaleny Woch¹¹ oraz Jakuba Warzochy, nie wyczerpują tematyki rozbudowy zamku na początku XX w., ale stanowią punkt wyjścia do dalszych badań.

PROCES KSZTAŁTOWANIA ARCHITEKTURY ZAMKU KSIĄŻ NA POCZĄTKU XX WIEKU

LATA 1908–1910

Zamek Książ, który na przełomie XIX i XX w. zachował jeszcze kształt średniowiecznej warowni z dominantą wieży, od frontu rozszerzony o wschodnią barokową dobudowę, ozdobiony ogrodowym założeniem tarasowym¹², stał się w 1892 r. siedzibą młodej pary książęcej. W następnych kilkunastu latach były tu podejmowane nieliczne prace budowlane, służące poprawie warunków jego użytkowania¹³. We wrześniu 1907 r. rozpoczęto przebudowę poddaszy według projektu Ludwiga Scheinerta, mającą na celu zaadaptowanie ich na pokoje dla służby i gości¹⁴. Pracami od października 1907 r. kierował technik Friedrich Beuthien, zatrudniony w Książęcym Urzędzie Budowlanym¹⁵. Wiosną 1908 r. prowadzono równocześnie roboty budowlane na poddaszu¹⁶ oraz w apartamencie książęcej na drugim piętrze (Mittelsaal) w południowej części barokowego traktu frontowego zamku¹⁷ (il. 2).

Najpóźniej na początku grudnia 1907 r., po zapoznaniu się z przedłożonymi przez Ludwika Scheinerta szkicami¹⁸, książę powierzył mu poważniejsze zadanie – rozbudowę siedziby o dwa nowe skrzydła – zachodnie i północne¹⁹. W opisie koncepcji z 30 grudnia 1907 r. architekt podkreślał, że dobudowana część nie będzie się wyróżniać i nie przekroczy wysokości starego zamku²⁰. Scheinert planował też połączyć Czarny Dziedziniec (der Schwarze Hof, w miejscu dziedzińca średniowiecznego zamku) z wielką jadalnią w zachodnim skrzydle²¹. Projekt budowlany zamku został przedłożony 25 kwietnia 1908 r. lokalnym władzom policyjnym²², zapewne w celu uzyskania pozwolenia na budowę i rozpoczęcie inwestycji²³. Zachowano w nim istniejące, historyczne wnętrza, włącznie z zachodnią dobudówką dawnej renesansowej kuchni. Bryła zamku została zaprojektowana asymetrycznie od strony zachodniej, z wyższą północno-zachodnią częścią narożną. Malowniczą kompozycję wzbogacały różnorodne szczyty, wysokie dwu- i czterospadowe dachy, wieloboczne wieże, cebulaste hełmy. Elewacje, opatrzone skromnym detałem kamieniarskim i ornamentami w typie niderlandzkim, miały być otynkowane i zapewne kolorystycznie scalone z istniejącą bryłą²⁴. Szacowano, że rozbudowa

11. Marek Dudziak, Magdalena Woch, *Zamek Książ. Historia i tajemnice* (Konin: Marek Dudziak JMK, 2019).

12. Zob. Paul Kerber, *Geschichte des Schlosses und der freien Standesherrschaft Fürstenstein in Schlesien* (Breslau: Verlag von Josef Max & Comp., 1885), s. 135.

13. Daisy von Pless, *Daisy, księżna von Pless o sobie czyli Taniec na wulkanie*, red. Mateusz Mykityszyn (Wałbrzych: Zamek Książ, 2022), podpis do ilustracji przed s. 207.

14. APWr, AH, sygn. 6023,teczka: Fürstenstein. Umbauten im Schloss 1907–1908, s. 1, 6, 26.

15. Friedrich Beuthien (1878–?) ukończył Szkołę Rzemiosł Budowlanych w Szczecinie, w Książęcym Urzędzie Budowlanym w Pszczynie-Siedlicach zatrudniony od 1903 r., od jesieni 1907 r. był kierownikiem budowy w Książu. Zwolniony dyscyplinarnie ze służby książęcej i pracy w Książu 18 XII 1910 r., zastąpiony przez Kindlera. APKa, AKP, sygn. XIX 286,teczka: Acta pers. Techniker Friedrich Beuthien, s. 1, 38.

16. APWr, AH, sygn. 6140,teczka: Schloßbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 4–9, 59–61.

17. APWr, AH, sygn. 6026,teczka: Fürstenstein. Umbauten. Innerer Ausbau 1908, s. 1–4, 42–46; APWr, AH, sygn. 6140,teczka: Schloßbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 77, 136.

18. APWr, AH, sygn. 6023,teczka: Umbauten im Schloss 1907–1908, s. 75–77.

19. Informacja z 5 XII 1907 r. o „olbrzymiej przebudowie”. Daisy von Pless, *Lepiej przemilczeć. Prywatne pamiętniki Księżnej Daisy von Pless z lat 1895–1914*, red. Mateusz Mykityszyn (Wałbrzych: Zamek Książ, Fundacja Księżnej Daisy von Pless, 2021), s. 328.

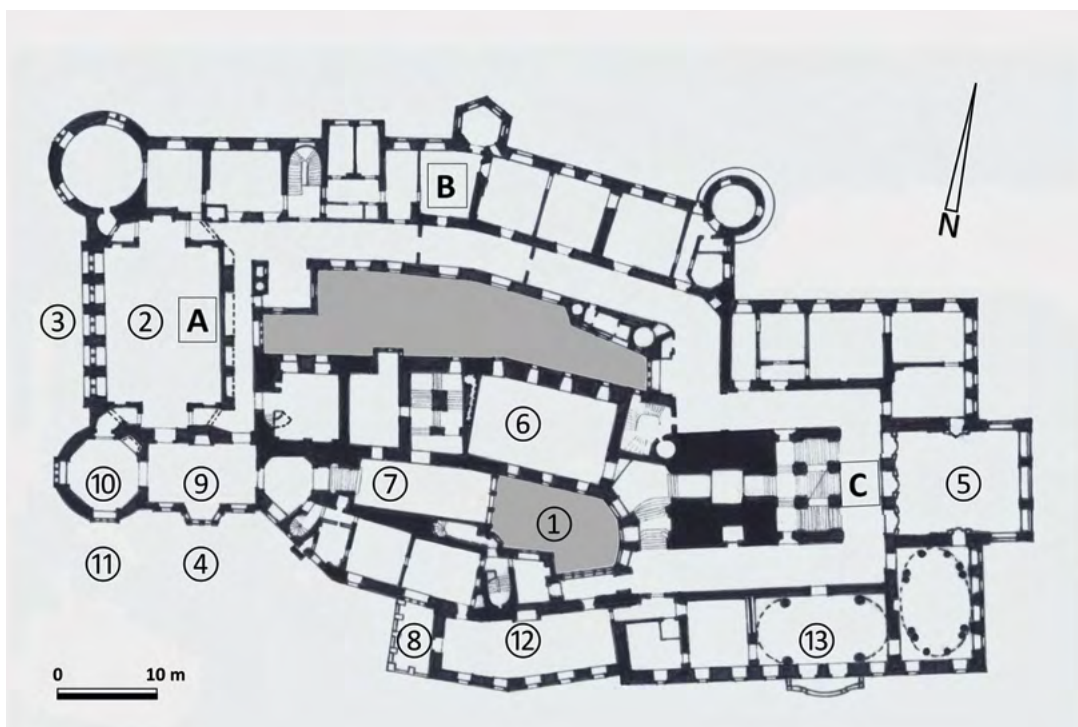
20. Ibid., s. 85–86; APWr, AH, sygn. 6140,teczka: Schloßbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 34.

21. APWr, AH, sygn. 6023: Umbauten im Schloss 1907–1908, s. 85–86.

22. Projekt z lutego–kwietnia 1908 r. (zachowana światłokopia) prawdopodobnie został poprawiony i uzupełniony. APKa, AKP, sygn. XVIII-1039.

23. APWr, AH, sygn. 6140,teczka: Schloßbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 64.

24. APKa, AKP, sygn. XVIII-1039. Por. przyp. 67.

2 Zamek Książ, plan drugiego piętra (Mittelsaal, poz. +10,25 m), położenie omawianych obiektów. Oprac. Agnieszka Gryglewska

Oznaczenia: A. skrzydło zachodnie; B. skrzydło północne; C. barokowy trakt frontowy.
 1. Czarny Dziedziniec (średniowieczny dziedziniec wewnętrzny); 2. Wielka Jadalnia (Sala Bankietowa); 3. Zachodni Front; 4. Szczyt Pellerów; 5. Sala Marmurowa (Sala Maksymiliana); 6. Sala Konrada; 7. Hala Czarnego Dziedzińca; 8. loggia Sali Krzywej; 9. Sala Kominkowa (antykamera); 10. Pokój Śniadaniowy; 11. Baszta Jerzego; 12. Gabinet Księcia; 13. Apartament Księżnej.

zamku potrwa około trzech lat, o czym pisała księżna w pamiętniku 25 czerwca 1908 r.²⁵

Pierwsze prace, polegające na przygotowaniu posadowienia północnego skrzydła w rejonie Oślej Drogi (Eselweg)²⁶, przeprowadzono już w kwietniu tego roku, przy udziale rzemieślników na co dzień zatrudnionych w dobrach książęcych w Pszczynie²⁷.

Projekt był wciąż modyfikowany mimo trwających robót. Zapewne w końcu lipca 1908 r., w wyniku uzgodnień między Ludwigiem Scheinertem i księciem, zapadły ważne decyzje o rozszerzeniu zakresu rozbudowy zamku i o zmianie kompozycji zachodniego skrzydła. Powstała wtedy koncepcja symetrycznej zachodniej

elewacji flankowanej cylindrycznymi wieżami (tzw. Zachodniego Frontu, Westfront). Wiązało się to z wyburzeniem dobudówki renesansowej kuchni, na miejscu której zaplanowano południową część zachodniego skrzydła, nazywaną później Szczytem Pellerów (Pellergiebel)²⁸. W lipcu i sierpniu 1908 r. przeprowadzono kwerendę, zgromadzono fachową literaturę i pogładowy materiał ilustracyjny na temat architektury niemieckiego renesansu²⁹.

Na początku sierpnia 1908 r. prowadzono prace przy skrzydle północnym, ale też rozpoczęto wytyczanie skrzydła zachodniego oraz planowano wydrążenie skał pod budowę jego dwóch wież, betonowanie

25. Pless, *Lepiej przemilczeć*, s. 345.

26. Wszystkie użyte w tekście nazwy elementów nowej części zamku pochodzą z korespondencji z czasu budowy.

27. APWr, AH, sygn. 6140,teczka: Schloßbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 59–61.

28. Wniosek ten wynika z zestawienia dat wizyty Scheinerta na budowie przed wyjazdem na urlop i rozpoczęcia prac przy południowo-zachodniej cylindrycznej wieży Zachodniego Frontu. Nazwa „Pellergiebel” w korespondencji pojawia się najwcześniej w czerwcu–wrześniu 1910 r.

29. APWr, AH, sygn. 6140, s. 91, 99, 108.

fundamentów wieży północno-zachodniej i wysadzenie szerokiego pasa skał pod budowę jego elewacji zachodniej. Skrzydła północne i zachodnie, tworzące wspólnie literę L, starano się rozwijać w tym samym czasie.

Roboty budowlane, wznowione na początku marca 1909 r., były prowadzone na najniższej kondygnacji Oślej Drogi. Zmiany projektowe, czasochłonne drążenie i wysadzanie skał pod rozbudowę oraz wiążące się z tym trudności przyczyniły się do powstania opóźnień w harmonogramie. Nowy budynek nie był nawet widoczny w dalekiej perspektywie. Firma Gustava Saefтеля – mistrza murarskiego i ciesielskiego z Pszczyny, jeszcze w październiku prowadziła prace murarskie na poziomie piwnic (Kellergeschoss)³⁰. W tym też czasie krystalizowały się dalsze koncepcje artystyczne. Książę podjął ważną decyzję o zastosowaniu czerwonego piaskowca na elewacjach przez co nowe skrzydła będą wyróżniały się kolorystycznie w bryle zamku³¹. Kamień, z którego wykonano gzymsy, obramienia okienne oraz większość lica zachodniej elewacji, zaczęto zamawiać na przełomie 1909 i 1910 r.

W 1910 r. harmonogram prac zakładał ukończenie parteru (Erdgeschoss) i pierwszego piętra (Untersaal) budynku. Jednocześnie trwały prace projektowe kolejnych kondygnacji, dlatego pilnie – bo jeszcze w styczniu – należało ustalić kształt i wymiar sali jadalnej na drugim piętrze (zw. Salą Bankietową, Salą Balową, Bankettsaal, Festsaal). Scheinert posiłkował się zgromadzonym materiałem ilustrującym przykłady takich sal z przełomu XVI i XVII w. Uważał, że „[i]stniejąca stara sala musi jedynie zostać przerobiona odpowiednio do okoliczności. I takiego wzorca należy poszukiwać” (Es dürfte nun ein vorhandener alter Saal den Verhältnissen

entsprechend umgeformt werden. Und solch ein Vorbild ist zu suchen)³². Zapewne brak rozstrzygnięć co do ostatecznego wyglądu sali skłonił księcia do zatrudnienia wiedeńskiego architekta – Humberta Walcher von Molthein. Współpraca obu architektów rozpoczęła się w lutym 1910 r., a że Walcher był w Książu nie częściej niż raz na miesiąc, odbywała się głównie w formie korespondencyjnych konsultacji. Zadaniem Walchera było opracowanie projektu sali, detali jej elewacji i Czarnego Dziedzińca. Ukończony przez niego projekt został – po konsultacjach z księciem i Scheinertem³³ – wysłany do Książęcego Urzędu Budowlanego 17 kwietnia 1910 r.³⁴ Wcześniej Walcher zapewniał listownie Scheinerta, że „oszczędził i uszanował” (geschont und respectiert) jego oryginalny projekt³⁵.

Humbert Walcher wprowadził w projekcie korektę planu zachodniego skrzydła zamku i kompozycji jego elewacji od poziomu pierwszego piętra. Pomysłem architekta było przesunięcie kuchni na poziom poddasza (Küchengeschoss) nad salę jadalną, co spowodowało podwyższenie bryły budynku³⁶. Szczegółowe projekty, również skrzydła zachodniego, zostały opracowane według szkiców Walchera w urzędzie w Pszczynie-Siedlicach. W czerwcu 1910 r. Reinhard Huebner³⁷ pracował nad rysunkami elewacji południowej – Szczytu Pellerów, oraz elewacji zachodniej i przekroju przez salę jadalną. Zapewne uzgadniał je z Scheinertem i Walcherem, których ostatnie konsultacje odbyły się na początku września i dotyczyły detali elewacji jadalni³⁸. W połowie września 1910 r. trwały prace murarskie przy południowo-zachodniej wieży, na styku ze Szczytem Pellerów, na poziomie parteru, drążono też skałę pod fundamenty tylnej ściany zachodniego skrzydła³⁹.

30. Ibid., s. 105–107, 113, 138, 181–184, 195.

31. Ibid., s. 181–184. Książę odegrał ważną rolę w procesie projektowania przebudowy zamku. Polecenia księcia w korespondencji uczestników inwestycji są określane zazwyczaj jako „Befehl” (rozkaz). Dotyczą one zarówno kluczowych rozstrzygnięć projektowych, jak i wyboru form detali i materiałów budowlanych.

32. APWr, AH, sygn. 6031,teczka: Acten des Fürstlich Plessischen Bau-Amtes zu Schädilitz betr. Schloss-Fürstenstein. Bankettsaal, 1909–1910, s. 7–8.

33. Ibid., s. 53–54.

34. Ibid., s. 7–8, 22, 25, 27–30, 36, 39.

35. Ibid., s. 24. Podziękowania dla Janusza Murczkiewicza za pomoc w tłumaczeniu rękopisów.

36. Ibid., s. 29–30.

37. Reinhard (?) Huebner – architekt (Bauführer), zatrudniony w Książęcym Urzędzie Budowlanym w Pszczynie-Siedlicach, od ok. 1909 r. przy projekcie przebudowy zamku, ok. 1920 r. zastąpił Kindlera na stanowisku kierownika budowy w Książu. APWr, AH, sygn. 6140,teczka: Schloßbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 229–230.

38. APWr, AH, sygn. 6031,teczka: Acten des Fürstlich Plessischen Bau-Amtes zu Schädilitz betr. Schloss-Fürstenstein. Bankettsaal, 1909–1910, s. 53.

39. APWr, AH, sygn. 6140,teczka: Schloßbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 248–249.

Ludwig Scheinert zmarł nagle 20 września 1910 r.⁴⁰ Osiemnastego grudnia 1910 r. książę zwolnił z pracy Friedricha Beuthiena⁴¹, a jego obowiązki w Książu przejął Bauführer Kindler⁴².

Siedmiomiesięczna współpraca Scheinerta i Walchera doprowadziła do wypracowania formy zachodniej elewacji zamku, wymiarów i kształtu sali jadalnej oraz do znaczącej poprawy jakości i wzbogacenia detalu architektonicznego i rzeźbiarskiego. Jesień roku 1910 można uznać za moment ustalenia ostatecznej wizji rozbudowy zamku. Jedyne poprawki, które powstały w końcu roku 1912, to projekt dzwonowych hełmów obu cylindrycznych wież, wykonany przez Walchera (wcześniej przewidziano hełmy cebulaste). W 1910 r. nie brano też jeszcze pod uwagę remontu starej części zamku i tarasów.

LATA 1911–1925

Przebieg prac budowlanych w latach 1911–1916 został odtworzony na podstawie najbardziej kompletnej dokumentacji konstrukcji żelbetowych – zachowały się wyceny, rachunki i rysunki techniczne. Większość tych robót wykonała firma Dittmara Wolfsohna (Eisenbetonbau-Ges. Dittmar Wolfsohn & Co.) z Wrocławia. Zakładanie stropów płytowo-belkowych (Plattenbalkendecke) nad parterem i pierwszym piętrem w nowych skrzydłach zamku rozpoczęto w kwietniu i ukończono

w 2. połowie 1911 r.⁴³ Żelbetowy strop nad salą jadalną (na poziomie kuchni) w zachodnim skrzydle, podwieszony pod nim lekkie żelbetowe sklepienie kopułowe Moniera⁴⁴ i konstrukcję z żelbetowych ram dźwigającą dach nad kuchnią, na podstawie projektu z grudnia 1912 r., ukończono – na co wskazywałaby logika harmonogramu budowy – zapewne w 1. połowie 1913 r. W tym samym czasie wybudowano żelbetowe schody „etażowe”, które połączyły wszystkie kondygnacje północnego skrzydła⁴⁵. Większość prac budowlanych w nowej części budynku zamknięto w 2. połowie 1913 r.⁴⁶

W tym samym roku, gdy rozpoczynała się faza przebudowy starej części zamku, architekt Walcher zamieszkał na prośbę księcia w Książu⁴⁷. Główne działania budowlane zostały wtedy przeniesione na pierwsze, drugie i trzecie piętro starego zamku. Zapewne latem 1913 r. firma Dittmara Wolfsohna rozpoczęła wykonywanie tam stropów⁴⁸, zastąpionych na przełomie lat 1913 i 1914 nowymi stropami żelbetowo-pustakowymi (Eisenbeton-Ziegelhohlsteindecke), pod którymi – już w 1914 r. – wykonano lekkie sklepienia zbrojone metalową siatką, o różnorodnej geometrii (sklepienia Rabitza). Prace te były prowadzone z ogromnym rozmachem na powierzchni ponad 2000 m² stropów. Od listopada 1913 do kwietnia 1914 r. trwała przebudowa głównej wieży, w której wykonano wewnętrzne schody⁴⁹,

40. Ibid., s. 238.

41. APKa, AKP, sygn. XIX 286,teczka: Acta pers. Techniker Friedrich Beuthien.

42. Kindler – architekt (?), zatrudniony w Książęcym Urzędzie Budowlanym w Pszczynie-Siedlicach; uczestniczył w wykonaniu rysunków projektowych, sprawdzaniu projektów konstrukcji, nadzorował prace w Książu w zastępstwie Scheinerta, kierował przebudową zamku w latach 1910–1920, koordynował działania między urzędem w Pszczynie i architektem Walcherem w Wiedniu.

43. Zlecenie na wykonanie stropów nad parterem 10 X 1910, nad pierwszym piętrem 19 V 1911 r. APWr, AH, sygn. 6082,teczka: Schlossbau Fürstenstein. Betondecken, vol. 1, 1910–1911, s. 7–8, 44, 107, 109.

44. Sklepienie Moniera (Moniergewölbe, nazwa w dokumentacji budowlanej, właśc. sklepienie Rabitza) to rodzaj podwieszony pod konstrukcją stropu lekkiej, przestrzennej struktury uformowanej z żelaznych okrągłych prętów, pokrytej drucianą siatką obrzuconą zaprawą cementową, następnie zaprawą wapienno-gipsową z dodatkiem sierści (Gipshaar-Kalkmörtel); zob. *Das grosse Baustoff-Lexikon. Handwörterbuch der gesamten Baustoffe*, red. Rudolf Stegemann (Stuttgart–Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt, 1941), s. 724.

45. Dokumentacja projektowa stropu z 10 XII 1912 r., schodów z 24 I 1913 r. APWr, AH, sygn. 6083,teczka: Schlossbau Fürstenstein. Betondecken, vol. 3, 1913, s. 535, 541–546, 553, 556–564, 574.

46. Zakończono stan surowy otwarty. Rachunki za szklenie okien (lub szklenie prowizoryczne) w zachodnim skrzydle pochodzą z okresu między listopadem 1914 a marcem 1916 r. APWr, AH, sygn. 6175,teczka: Schloßbau Fürstenstein. Dupl. Rechn. Glaserarb., vol. 1, 1910–1924.

47. Por. przyp. 3. APWr, AH, sygn. 571,teczka: Walcher Elise. Akta personalne, 1923–1937, s. 2–3.

48. APWr, AH, sygn. 6083,teczka: Schlossbau Fürstenstein. Betondecken, vol. 3, 1913, s. 367.

49. Ibid., s. 354–357, 404, 406, 442, 443, 446.

a w 2. połowie 1916 r. zwieńczono ją żelbetową kopułą z latarnią⁵⁰. W latach 1915–1916 wzmocniono konstrukcję Sali Marmurowej (Maksymiliana) i zrealizowano żelbetową konstrukcję jej nadbudowy⁵¹, wykonano między innymi także strop nad Halą Czarneho Dziedzińca (Halle des Schwarzen Hofes, Schwarzhof Halle)⁵² oraz balkon przy apartamencie księżnej⁵³. Zbudowano też betonową konstrukcję barokowych schodów głównych⁵⁴. W tym samym czasie firma Dittmara Wolfsohna wymieniła tynki na powierzchni 2400 m² barokowych elewacji⁵⁵. W 1916 r. w tej części zamku zakończono najważniejsze prace budowlane. Na lata 1913–1920 przypadło wykonanie większości wystroju i wyposażenia wnętrz, między innymi prac malarskich (1916–1917)⁵⁶, stolarskich i parkieciarskich w części historycznej (1918, Eugen John z Wrocławia, A. Bembé GmbH z Moguncji)⁵⁷. Wśród wykonawców znaleźli się malarze: Theophil Melicher, Emil Müller, Ugo Nebbia, firmy: Hans Rumsch, Meyer & Weber, sztukator Richard Gerschel, kowal Kurt Fiebig⁵⁸. Prace wykończeniowe we wnętrzach były prowadzone jeszcze co najmniej do początku 1925 r. (np. montaż i przebudowa kominków)⁵⁹.

Braki w dokumentacji budowy utrudniają precyzyjne określenie czasu powstania niektórych charakterystycznych elementów zamku, jak loggia przy Sali Krzywej, Grota Mozaikowa czy Sala Konrada. Dzięki pojedyńczym rachunkom za drobne prace (np.

kowalskie i ślusarskie) można określić jedynie przybliżone daty ich ukończenia⁶⁰. Luka w dokumentacji archiwalnej prac rzeźbiarskich wykonanych w latach 1909–1917 uniemożliwia również ustalenie autorstwa dekoracji w hali wieży południowo-zachodniej, w Hali Szczytu Pellerów, na Czarnym Dziedzińcu, „uroczystej” oprawy przejścia między Salą Krzywą i Halą Czarneho Dziedzińca (Galeria Bolka, Bolkogang) oraz licznych portali, które są ciekawą współczesną interpretacją form historycznych.

Nie można podać daty zakończenia prac na Zamku Książ, ponieważ Hochbergowie nigdy nie sfinalizowali inwestycji. Nie zrealizowano między innymi najważniejszego wnętrza – wielkiej jadalni, czyli Sali Bankietowej, której kształt zdeterminował kompozycję zachodniej elewacji zamku. Kilkukrotnie podchodzono do wykończenia sali, ale jej obecną formę nadano podczas przebudowy zamku przez organizację Todta dopiero w czasie II wojny światowej. Ostatnie prace nadzorowane przez architekta Humberta Walchera von Moltheina zakończyły się wraz z jego przejściem na emeryturę w końcu 1925 r. Trudności finansowe spowodowały, że wstrzymano roboty budowlane, a w 1926 r. zwolniono większość służby i rozwiązano dwór⁶¹.

WYBÓR HISTORYZUJĄCEJ STYLISTYKI

Uzasadnienie wyboru form renesansowych około 1600 r. jako wzorcowych dla rozbudowy Zamku Książ,

50. APWr, AH, sygn. 6084,teczka: Schlossbau Fürstenstein. Betondecken, vol. 5, 1915–1916, s. 112, 113, 117–131.

51. Oferta z września 1915 r. i lutego 1916 r., realizacja prawdopodobnie przesunięta na sierpień 1916 r. APWr, AH, sygn. 6083,teczka: Schlossbau Fürstenstein. Betondecken, vol. 3, 1913, s. 354–356; vol. 5, s. 16, 18, 22, 35, 39, 43–44.

52. APWr, AH, sygn. 6084,teczka: Schlossbau Fürstenstein. Betondecken, vol. 5, 1915–1916, s. 16b, 49, 57.

53. Wykonanie elementów balkonu – Huta Wilhelma w Wałbrzychu, styczeń 1916 r. Ibid., s. 68, 69, 72, 73, 94.

54. Ibid., s. 152.

55. APWr, AH, sygn. 6083,teczka: Schlossbau Fürstenstein. Betondecken, vol. 3, 1913, s. 458–459; vol. 5, s. 124.

56. APWr, AH, sygn. 6098,teczka: Malerarbeiten. Schlossbau Fürstenstein, vol. 1, 1909–1917.

57. APWr, AH, sygn. 6099,teczka: Parkett- u. Stabfussboden. Schlossbau Fürstenstein, vol. 2, 1918, s. 5, 7, 9–29 i n.

58. APWr, AH, sygn. 6141,teczka: Schloßbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 2, 1912–1915, s. 18b, 19–23a–d.

59. APWr, AH, sygn. 6108,teczka: Kamine [Schlossbau Fürstenstein].

60. APWr, AH, sygn. 6106,teczka: [Schlossbau Fürstenstein]. Kunstschmiedearbeiten, vol. 2, 1920–1924, s. 29, 29 b, 132, 166, 184; APWr, AH, sygn. 6109,teczka: Kamine [Schlossbau Fürstenstein], vol. 3, 1920–1923, s. 29 a; APWr, AH, sygn. 6107,teczka: [Schlossbau Fürstenstein]. Stein-Bildhauerarb. [Blichmann], vol. 2, 1917–1923, s. 108–126.

61. Koch, *Schloss Fürstenstein*, s. 21.

3 Zamek Książ, Czarny Dziedziniec, fragment ściany południowej z dekoracją heraldyczną: a. poziom trzeciej kondygnacji; b. poziom drugiej kondygnacji.
Fot. Agnieszka Gryglewska, 2022

odnajdujemy w dekoracji herbowej Czarnego Dziedzińca. Jej ramę architektoniczną tworzy symetryczna artykulacja ściany o cechach renesansowych. Arkady pierwszej kondygnacji, filary i architrawy drugiej, płyciny pod parapetami okien drugiej i trzeciej kondygnacji ponad posadzką dziedzińca wypełnia bogata neorenesansowa dekoracja. W dwóch pasach pod oknami znajdują się herby z datami, prezentujące historię własności zamku (il. 3a, b).

Na osi kompozycji, w górnym pasie dekoracji heraldycznej, został wyrzeźbiony orzeł książąt piastowskich świdnicko-jaworskich (bez korony) i daty 1292–1392, wyznaczające okres od momentu rozpoczęcia budowy zamku, znanej z ówczesnych opracowań historycznych, i użycia przez Bolka I Surowego tytułu „księcia Śląska i pana na Fürstenbergu”⁶², do śmierci księżnej Agnieszki. Poniżej, w miejscu najbardziej eksponowanym, tj. na środkowej płycinie na poziomie drugiej kondygnacji, umieszczono herb Hochbergów z datą 1605, określającą czas objęcia w posiadanie Książa przez Konrada III Hoberga. Orzeł książąt świdnicko-jaworskich flankowany jest przez dwa lwy: Luksemburgów oraz Habsburgów (z pawimi piórami w klejnocie). Przy pierwszym

z nich widnieją daty 1392–1437 odnoszące się do śmierci księżnej Agnieszki i przejęcia zamku na mocy układu sukcesyjnego przez koronę czeską – królów i cesarzy od Wacława IV Luksemburskiego oraz do śmierci Zygmunta Luksemburskiego. Daty towarzyszące drugiemu lwu – 1437–1457 – to początek panowania na tronie czeskim Albrechta II i śmierć Władysława I Pogrobowca. Poniżej herbowi Hochbergów (z trzema pagórkami w górnym polu i polem szachowanym w dolnym) towarzyszą po prawej lew Jerzego I z Podiebradów, króla Czech w latach 1458–1471, i kruki króla Macieja Korwina z datami 1469–1490 (był to czas jego panowania na Węgrzech, w Morawach, Łużycach i na Śląsku, gdzie był reprezentowany przez rezydującego w Książu rządcę Georga von Stein). Po lewej stronie znajduje się cztero- i pięciopłetwy herb Jagiellonów – Władysława Jagiellończyka i jego syna Ludwika, z czeskimi lwami i polskimi orłami (widoczne tam daty 1471–1526 wskazują na moment przejęcia korony czeskiej i śmierć Ludwika w bitwie pod Mohaczem) oraz herb Habsburgów – dwugłowy orzeł w cesarskiej koronie (z datami 1526–1605 ujmującymi okres panowania arcyksięcia Austrii i króla Czech Ferdynanda I, od 1558 r. cesarza, królów Czech i Węgier,

62. W opracowaniu Kerbera (*Geschichte des Schlosses und der freien Standesherrschaft Fürstenstein in Schlesien*, s. 2), z którego zapewne korzystano, w dokumencie tytułu książęcego Bolka I rok 1292 podano też jako datę budowy zamku. Właściwa data powstania dokumentu – 1293: „Bolko dei gratia dux Slesie et dominus de Wrstenberc / Furstenberg / Furstenberc / Vurstinberk 1293”; zob. *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 6: 1291–1300, red. Hermann Appelt, Winfried Irgang, Josef J. Menzel (Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 1998), nr 91 i nn.

cesarzy Maksymiliana II i Rudolfa II). W 1605 r.⁶³ Konrad III Hoberg, po spłaceniu sumy 72 000 talarów⁶⁴, uzyskał od Rudolfa II prawo do dziedzicznej własności Książa, trwającej w sumie ponad trzysta lat. Był to czas pomnażania majątku i budowania prestiżu rodu przez kolejne pokolenia.

Formy herbów i poprawność ich renesansowej oprawy były konsultowane w styczniu i w lutym 1914 r. przez Książęcy Urząd Budowlany i architekta Walchera⁶⁵ z redaktorami miesięcznika „Der Deutsche Herold” w Berlinie, specjalistami badającymi heraldykę i pieczęcie oraz prowadzącymi studia genealogiczne, a w szczególności z prof. Adolfem Matthiasem Hildebrandtem. Wykonał on wzorcowe rysunki do herbów Czarnego Dziedzińca, o czym wiadomo z jednego z jego listów⁶⁶. Niestety, samych szkiców nie udało się odnaleźć. Herby przypominają o wszystkich właścicielach Zamku Książ od XIII w., władcach Śląska i Czech, od Bolka I Surowego, Luksemburgów, Podiebradów, Jagiellonów i Habsburgów, po Hochbergów, władających nim od 1509 r. jako domeną królewską, a od 1605 r. – jako dziedziczną

własnością. Ta data, uwieczniona na Czarnym Dziedzińcu, ma zatem kluczowe znaczenie dla zrozumienia intencji rozbudowy zamku przez księcia Hansa Heinricha XV w stylu neorenesansowym, określanym w dokumentacji archiwalnej jako późny renesans czy niemiecki renesans⁶⁷, z użyciem form kojarzących się ze stylistyką z przełomu XVI i XVII w. Działania z początku XX w. były symboliczną kontynuacją dzieła przodka – Konrada III, który również rozbudował zamek; były wyrazem rodowej dumy i demonstracją wysokiej pozycji rodziny, ale nie wynikały z chęci manifestowania lojalności w stosunku do współczesnych Prus czy Cesarstwa Niemieckiego⁶⁸.

INSPIRACJE DLA ROZBUDOWY ZAMKU NA PODSTAWIE ŹRÓDEŁ ARCHIWALNYCH

Myślenie historyczne, charakterystyczne dla czasów od romantyzmu aż po I wojnę światową, przejawiało się w architekturze zastosowaniem cytatu, historycznej reminiscencji, ewokacji⁶⁹. Dzięki korespondencji zawierającej spisy fotografii i rysunków obiektów

63. W 1509 r. Zamek Książ został oddany w zastaw (Pfandbesitz) Konradowi von Hoberg za sumę 10 000 kop groszy praskich. Dzięki decyzji Władysława Jagiellończyka w 1512 r. Hochbergowie zamieszkali na zamku na kolejnych ponad 400 lat; zob. Celestyna Kwiatkowska, Tadeusz Bieda, „Wstęp do inwentarza zespołu Akta majątku Książ” (Wrocław, 1959), mps, APWr, AH, sygn. 146, s. 3. W Książu 8–9 VI 1909 r. świętowano 400 lat jego przynależności do rodziny Hochbergów; zob. Pless, *Daisy, księżna von Pless*, s. 210; Z tej okazji wydano opracowanie: Ezechiel Zivier, *Fürstenstein 1509–1909. Festschrift zur Feier des 400 jährigen Besitzes der Freien Standesherrschaft Fürstenstein durch die Reichsgrafen von Hochberg* (Kattowitz: Gebrüder Böhm, 1909).

64. Kerber, *Geschichte des Schlosses und der freien Standesherrschaft Fürstenstein in Schlesien*, s. 42.

65. Wykonanie projektu detali Czarnego Dziedzińca wraz z detalami Frontu Zachodniego zlecono Walcherowi w 1910 r. Były one konsultowane z Scheinertem, który wcześniej wykonał makietę tego wnętrza.

66. APWr, AH, sygn. 6140, teczka: Schloßbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 328, 334. Zachował się komentarz autora w liście z 13 I 1914 r., ale bez ich przedstawień.

67. W opracowaniu przyjęto dla architektury przełomu XVI i XVII w. Śląska i Niemiec nazwę stylu „niemiecki renesans”, stosowaną w materiałach źródłowych. Współcześnie dostrzegamy w tej architekturze znajomość klasycznych zasad kompozycji i jednocześnie świadome, pełne wirtuozerii łączenie jej z formami manieryzmu włoskiego i niderlandzkiego, decydujących o regionalnej specyfice stylu. Intencją autorki nie jest analiza stylistyki i jej przekazu. Szerzej na temat znaczenia neorenesansu w architekturze niemieckich rezydencji oraz jego interpretacji zob. Wrona-Gaj, „Zagadnienia architektoniczne i stylistyczne XX-wiecznej przebudowy Zamku Książ”, s. 222–231.

68. Marek Dudziak i Magdalena Woch (*Zamek Książ*, s. 25) interpretują dekorację heraldyczną jako wyraz aspiracji rodu. Wioletta Wrona-Gaj („Arystokrata a siedziba rodowa”, s. 32, 33) widzi przyczyny wyboru stylu w prywatnych kontaktach księcia z cesarzem Wilhelmem II i w chęci „wydobycia i zaakcentowania swojego patriotyzmu wobec kraju związkowego – Niemiec”. Autorka słusznie przywołuje opinię Bogusława Czechowicza: „Taki program miał sugerować legitymizację wysokiej pozycji Hochbergów na Śląsku”; zob. id., *Sukcesorzy polskich Piastów. W trzechsetlecie śmierci ostatniej z rodu (1707–2007)* (Wrocław: Wydawnictwo ATUT, 2007), s. 112.

69. Claude Mignot, *Architektur des 19. Jahrhunderts* (Köln: Taschen, 1994).

historycznych, które mogłyby stanowić inspiracje do rozbudowy zamku, można określić styl, czas powstania, zasięg terytorialny i pochodzenie wykorzystanych form oraz wskazać, w jakim stopniu posłużono się precyzyjnym cytatem, a w jakim jedynie swobodnym historycznym „wspomnieniem”.

Kluczowe znaczenie mają dwa dokumenty, które powstały na początku rozbudowy zamku, w czasie podejmowania decyzji o ostatecznym kształcie jego zachodniej elewacji⁷⁰. Zawierają one listy historycznych obiektów. Są to spisy plansz fotografii i grafik wysłanych 29 lipca i 18 sierpnia 1908 r. przez technika budowlanego Friedricha Beuthiena z Książa do Książącego Urzędu Budowlanego w Pszczynie-Siedlicach, w którym opracowywano projekty⁷¹. Tworząc listy, korzystano z publikacji dotyczących historii niemieckiego renesansu, zamówionych w wydawnictwie Wasmutha w Berlinie lub pochodzących z biblioteki w Książu, z opracowań Karla Emila Ottona Fritscha⁷², Hansa Lutscha⁷³, Paula Deckera⁷⁴ oraz Conrada Suttera⁷⁵. Ilustracje wybrano głównie z tek fotografii Fritscha⁷⁶.

Spośród wymienionych czterdziestu dwóch przykładów architektury renesansowej około połowa pochodziła ze Śląska, pozostałe – z całego obszaru Niemiec, prawie wszystkie powstały w latach 1550–1620, z czego

większość prezentowała cechy późnego renesansu około 1600 r. Porównanie detali architektonicznych nowej części Zamku Książ (artykulacja ścian, szczyty, wieże, wykusze, sklepienia, balustrady, studnia, loggia, grotta i in.) z historycznymi referencjami pozwoliło na zredukowanie tej listy. Decyzje dotyczące projektu, kształtu bryły nowych skrzydeł zamku, typów detali, musiały zapaść w czasie, gdy za projekt odpowiedzialny był Ludwig Scheinert, czyli w latach 1908–1910. Z całą pewnością można stwierdzić, że – poza listą – ważną rolę przy wyborze detali architektonicznych odegrały inne ilustracje z teczek *Denkmäler deutscher Renaissance* Fritscha⁷⁷, także po roku 1910, gdy do pracy przy projekcie włączył się architekt Humbert Walcher von Moltheim i poszczególne formy architektoniczne otrzymały swój ostateczny kształt.

FORMY INSPIROWANE HISTORYCZNYMI PRZYKŁADAMI: CYTATY CZY HISTORYCZNE REMINISCENCJE?

SZCZYT PELLERÓW

Na południowej elewacji zachodniego skrzydła Zamku Książ, przy Tarasie Kasztanowym (il. 4a), została niemal wiernie odwzorowana dziedziczna elewacja

70. Materiały zostały wysłane z zamku do urzędu w Pszczynie-Siedlicach przez technika Beuthiena prawdopodobnie w związku z wizytą Scheinerta w Książu, gdzie odbyły się konsultacje projektu. Żaden dokument nie wskazuje na zlecającego, ale metoda pracy, powtórzona przy projekcie Sali Bankietowej, pozwala przypuszczać, że był nim Scheinert. APKa, AKP, teczka: Acten der Fürstlichen Central-Verwaltung zu Pless betr. den Baumeister Scheinert, sygn. XIX 1002, s. 187; APWr, AH, sygn. 6140, teczka: Schlossbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 99, 108.

71. APWr, AH, sygn. 6140, teczka: Schlossbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 99, 108.

72. Karl Emil Otto Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 1–4 (Berlin: Verlag von Ernst Wasmuth, 1882–1885).

73. Hans Lutsch, *Bilderwerk schlesischer Kunstdenkmäler*, t. 2 (Breslau: Kuratorium des Schlesischen Museums der Bildenden Künste, 1903), tabl. 86, 100, 101.

74. Paul Decker, *Fürstlicher Baumeister, Oder Architectura Civilis: Wie Grosser Fürsten und Herren Palläste, mit ihren Höfen, Lusthäusern, Gärten, Grotten, Orangerien, und anderen darzu gehörigen Gebäuden füglich anzulegen, und nach heutiger Art auszustatten; Zusamt den Grund-Rissen und Durchschnitten, auch vornehmsten* (Augsburg: Jeremias Wolff, 1711).

75. Conrad Sutter, *Thurmbuch. Thurmbauformen aller Stile und Laender* (Berlin: Verlag von Ernst Wasmuth, 1895).

76. Zob. Aneks.

77. Tablice przedstawiały: „ratusz w Brzegu 1569–1577” [arch. Bernhard Niuron, Jakob Parr] (t. 1); „ratusz w Halberstadt 1663, ryzalit wejścia od strony południowej” (t. 2); „ratusz w Augsburgu 1605–1620, strop Złotej Sali, architekt Elias Holl” (t. 1); „zamek w Heidelbergu, Friedrichsbau 1601–1607, detal fasady od strony altany ogrodowej” [Johannes Schoch] (t. 3, s. 10); „Rynek we Wrocławiu (strona Siedmiu Elektorów) z wieżą kościoła św. Elżbiety 1535” (t. 1); „Uniwersytet w Würzburgu 1587, parter elewacji dziedzińca, architekt A. Kol, W. Beringer” [Georg Robin] (t. 4, s. 24).

4a Zamek Książ, Szczyt Pellerów, fragment południowej elewacji przy Dziedzińcu Kasztanowym. Fot. Agnieszka Gryglewska, 2022 4b Dom Pellerów w Norymberdze, arch. Jacob Wolf, 1602–1616, widok od strony dziedzińca. Repr. wg Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 3, tabl. nlb. 4c Dom Pellerów w Norymberdze, arch. Jacob Wolf, 1602–1616, elewacja od strony dziedzińca. Repr. wg Adolf Opderbecke, Hans Issel, *Die Bauformenlehre umfassend: den Backsteinbau und den Werksteinbau für mittelalterliche und Renaissance-Formen* (Leipzig 1899), s. 119, il. 15

Domu Pellerów w Norymberdze (Bawaria) z lat 1602–1616, zaprojektowana przez Jakoba Wolfa St. (il. 4b). Projekt powstał w Urzędzie Budowlanym w Pszczynie-Siedlicach w połowie roku 1910⁷⁸, a do jego wykonania, oprócz fotografii, mogły posłużyć rysunki znane z literatury fachowej (il. 4c)⁷⁹. Realizację kamiennej okładziny elewacji rozpoczęto w maju 1912 r.

na podstawie modelu Blichmanna i pod nadzorem Walchera⁸⁰. Elewacja w Książu została tylko nieznacznie zmieniona w stosunku do pierwowzoru. Wykonano ją z czerwonego, a nie z żółtawego piaskowca. Parter ukształtowano płasko, ze ślepyimi arkadami. Oryginalna forma balkonu, stanowiącego część ganku, została powtórzona w Książu w podstawie wykusza, ale ze

78. Z archiwaliów wiadomo, że na początku czerwca 1910 r. pracujący przy projekcie Huebner poszukiwał rysunku elewacji Domu Pellerów w celu ustalenia jej proporcji w znajdujących się w bibliotece książańskiej wydawnictwach: August Ortwein, August Scheffers, *Deutsche Renaissance. Eine Auswahl von 300 Tafeln aus dem Grossen Sammelwerke von...* (Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1893; tu opublikowana tylko elewacja frontowa) i w „Baugeschichts-Atlas”. APWr, AH, sygn. 6140, teczka: Schloßbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 229.

79. Zob. Adolf Opderbecke, Hans Issel, *Die Bauformenlehre umfassend: den Backsteinbau und den Werksteinbau für mittelalterliche und Renaissance-Formen* (Leipzig: Bernh. Friedr. Voigt, 1899), s. 119.

80. APWr, AH, sygn. 6167, teczka: Korrespondenz mit Herrn von Walcher Wien, vol. 1, 1910–1917, s. 121.

zmienioną ornamentyką i ogromną głową brodatego męża w miejscu kwiatonu. Zrezygnowano z bogatych ornamentów nad oknami i na płycinach podokiennych (np. z motywu rybiego pęcherza). Przekształcono też opaski okienne: dodano uszaki i kampanule charakterystyczne dla architektury około 1600 r. Dokładnie powtórzony został szczyt norymberskiego budynku. Precyzja wykonania kamiennego lica elewacji i jej detalu architektonicznego pozwala określić Szczyt Pellerów mianem cytatu architektonicznego.

SZCZYTY ELEWACJI PÓŁNOCNEJ

Malowniczo ukształtowana elewacja północna, zrealizowana na przełomie 1911 i 1912 r.⁸¹, asymetryczna, urozmaicona wykuszem i wieżami o różnych kształtach, została zwieńczona dachami z rzędami facjat o szczytach charakterystycznych dla śląskiego renesansu 2. połowy XVI w. i twórczości warsztatu komasków (il. 5a). Na liście referencji z 1908 r. znalazło się wiele przykładów podobnych, wielokondygnacyjnych szczytów śląskich dworów, pałaców i kamienic, co świadczy o przemysłowym wyborze formy. Na tablicach Lutscha⁸², ale też na fotografiach Fritscha, odnajdujemy szczyty o wolutowych obrysach i mocnych horyzontalnych podziałach ścian uzyskanych za pomocą ciągłych i przerwanych gzymsów, jak na elewacji w Książu. Północną elewację zamku wieńczy od strony barokowego skrzydła pięć trójkondygnacyjnych szczytów na wzór wschodniego skrzydła książęcej rezydencji w Oleśnicy (1587–1600; il. 5b)⁸³, zwieńczonych formą przypominającą palmę. W wyższej części północnego skrzydła, od strony zachodniej, elewację zdobią trzy trójkondygnacyjne szczyty z półkolistymi tarczami na zakończeniu jak na północnej elewacji ratusza w Brzegu (1569–1577; il. 5c)⁸⁴. Technika wykonania elewacji zamku, o rustykowanym, surowym kamiennym licu, wymusiła uproszczenie detali gzymsów, pilastrów, opasek okiennych, ograniczenie ich dekoracji, co widać szczególnie na północnej elewacji. Redukcja form historycznych oraz prezentacja niezakrytego materiału – naturalnego

kamienia, to przejawy zasady rzeczowości, charakterystycznej dla architektury początku XX w.

ZACHODNI FRONT

Kształt tzw. Zachodniego Frontu, czyli elewacji zachodniej Zamku Książ – symetrycznej, ujętej dwiema cylindrycznymi wieżami – został ustalony latem 1908 r. Podobne renesansowe zamki z narożnymi wieżami można odnaleźć na wspomnianej liście przykładów historycznych obiektów, np. w Güstrow (Meklemburgia) i Karlsruhe (Gottesaue, Badenia-Wirtembergia). Stały się one także inspiracją dla detalu architektonicznego wież w Książu (il. 6a). Articulację ścian za pomocą ślepych arkad i pilastrów, charakterystyczną dla ich górnych kondygnacji, odnajdujemy na elewacjach zamku Gottesaue, ukończonego w 1597 r. według projektu Johanna Schocha (il. 6b). Stamtąd pochodzi też motyw zdwojonych okien z trójkątnymi naczółkami, widoczny na obu zachodnich wieżach. Podwójne hełmy dzwonne ponad stożkowymi dachami wież są prawdopodobnie wzorowane na południowo-zachodniej wieży zamku w Güstrow (ukończony w 1565 r., współcześnie inny kształt hełmu), udokumentowanej w 1885 r. na fotografii Fritscha (il. 6c)⁸⁵.

Za wzór dla elewacji Zachodniego Frontu (il. 7a) posłużyło skrzydło Friedrichsbau zamku w Heidelbergu (Badenia-Wirtembergia) z lat 1601–1607, projektu Johanna Schocha (il. 7b). Kompozycja, proporcje, podziały i dekoracja architektoniczna jego najniższej kondygnacji od strony północnej (zewnątrznej) zostały niemal identycznie odwzorowane w Książu na poziomie najwyższej kondygnacji elewacji – Sali Bankietowej. Niższe kondygnacje zostały wykonane według projektu Scheinerta. W kształt elewacji pierwszego piętra ingerował Walcher, żeby scalić dwie części kompozycyjnie. Okna Sali Balowej, wysokości około siedmiu metrów, miały identyczne wymiary i podziały (biforia). Również rozdzielające je pilastry, z wysokimi cokołami i zwężającymi się ku górze smukłymi trzonami, zachowały taki sam kształt i proporcje. W Książu obniżono kamienne

81. Ibid., s. 57.

82. Lutsch, *Bilderwerk schlesischer Kunstdenkmäler*, t. 2, tabl. 86, 100.

83. Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 4, tabl. nlb.; Lutsch, *Bilderwerk schlesischer Kunstdenkmäler*, t. 2, tabl. 86. Lata budowy skrzydła wschodniego z krużgankami – 1585–1600; zob. *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. Sławomir Brzezicki, Christine Nielsen (Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006), s. 632.

84. Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 1, tabl. nlb.

85. Projekt hełmów wykonany przez Walchera w grudniu 1912 r. APWr, AH, sygn. 6167, teczka: Korrespondenz mit Herrn von Walcher Wien, vol. 1, 1910–1917, s. 83.

5a Zamek Książ, dachy i szczyty elewacji północnej. Fot. Marek Bogdała, 2022

5b Zamek w Oleśnicy, arch. Bernhard Niuron, 1587–1600, widok dachu i szczytów
 facjat skrzydła wschodniego od strony dziedzińca. Repr. wg Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 4, tabl. nlb. → 5c Ratusz w Brzegu, arch. Bernhard Niuron, Jakob
 Parr, 1569–1577, widok dachu ze szczytami facjat od strony północnej. Repr. wg Fritsch,
Denkmäler deutscher Renaissance, t. 1, tabl. nlb.

ślemiona ze względu na zastosowanie porte-fenêtrów, przed którymi dodano balustrady. Zrezygnowano z rautów na boniach i bogatej dekoracji ornamentalnej na trzonach pilastrów (lwy, girlandy, rollwerk), z ornamentów typu rauty, kaboszony i ornament zwijany na fryzie belkowania i naczółkach oraz z cekinów na słupkach okiennych. Walcher we wrześniu 1910 r. pisał do Scheinerta na temat okien jadalni, potwierdzając inspirację zamkiem w Heidelbergu: „Okna sali są, jak Pan zaznaczył, jednak wysokie i wąskie, ale są one prawie takie same jak w Heidelbergu, i będą wydawać się krótsze, gdy z przodu zastosuje się podział w kształcie belki” (Die Fenster des Saales sind, wie Sie bemerken, allerdings hoch und schmal, sie sind aber den Fenstern in Heidelberg fast ganz gleich, und werden kurzer erscheinen, wenn die Balkenbrüstung vorgebaut ist)⁸⁶.

Szczyt wieńczący Zachodni Front (il. 8a), z trzymanym przez lwy ogromnym kartuszem, jest interpretacją szczytu nad bramą wjazdową do zamku Karola II Podiebrada w Oleśnicy z 1603 r., zaprojektowaną przez Hansa Schneidera von Lindau (il. 8b).

W oleśnickim pierwowzorze, w kartuszu trzymanym przez lwy, umieszczono trzy medaliony z tarczami herbowymi księcia (księstwa ziębicko-oleśnickiego Podiebradów – na osi szczytu) i jego żon: Elżbiety Magdaleny, córki Jerzego II księcia legnicko-brzeskiego, oraz Katarzyny Berkovej z Dube i Lipy. Ramę dla nich tworzy „bujny” ornament niderlandzki okuciowy i zwijany, uzupełniony girlandami owoców, cekinami, maskami, muszlami i lwimi głowami. Wykonanie tej wyrafinowanej dekoracji rzeźbiarskiej przypisuje się niderlandzkiemu artyście Gerhardowi Hendrikowi⁸⁷. W Książu trójkątny szczyt – dwukrotnie większy niż w Oleśnicy – zaprojektowano analogicznie, naśladując tamtejszą kompozycję, układ i rodzaj dekoracji. Rzeźba jest tu bardziej plastyczna, o wyrazistej fakturze, ale dekoracje mniej urozmaicone. W owalnych tarczach, otoczonych wieńcami laurowymi, znajdują się herby książęcej pary – hrabiów Hochberg i De La Warr. Pod nimi, nad gzymsem u podstawy szczytu, wykuto napis z nazwiskami autorów projektu – architekta Humberta Walcher von Molthein i rzeźbiarza Maxa Blichmanna⁸⁸,

86. APWr, AH, sygn. 6031,teczka: Acten des Fürstlich Plessischen Bau-Amts zu Schädilitz betr. Schloss-Fürstenstein. Bankettsaal, 1909–1910, s. 54.

87. Marek Nieniałowski, *Zamek książęcy w Oleśnicy* (Oleśnica: Nadleśnictwo Oleśnica, Centrum Kształcenia i Wychowania OHP, Gospodarstwo Pomocnicze, 2006), s. 17.

88. Max Blichmann (ur. 15 VI 1870 w Świebodzicach [Freiburg]) – rzeźbiarz i medalier; w latach 1894–1900 uczeń Ludwiga Manzela i Fritza Heinemanna w Kunstgewerbe- und

w brzmieniu: „Arch. [H. von?] Walcher – Blichmann Bildh.”. Dokładna data ukończenia szczytu jest nieznana, prawdopodobnie w 1913 r.

CZARNY DZIEDZINIEC

Czarny Dziedziniec stanowi część wąskiego podwórca średniowiecznego zamku, ukształtowanego w końcu XIII w. między północnym i południowym domem zamkowym, na poziomie między obecnym pierwszym i drugim piętrem. Około XVI–XVII w.⁸⁹ wzdłuż południowej ściany dziedzińca powstał jednoraktowy budynek z arkadami w dolnej kondygnacji, tworzący obecnie Galerię Bolka. W 1916 r. od strony zachodniej wydzielono z niego Halę Czarnego Dziedzińca (Hol Modrzewiowy, Sala Myśliwska). Prace przy realizacji Czarnego Dziedzińca trwały od około 1914–1916 (prace budowlane prowadzone przez firmę Gustava Saefтеля, dekoracje sztukatorskie, rzeźbiarskie) do lat 1921–1922 (wyposażenie wnętrza dziedzińca – studnia, kamienne ławy).

Najbogatszym i najważniejszym elementem wystroju Czarnego Dziedzińca jest tzw. ściana herbowa (il. 9a).

Jej dekoracja heraldyczna została ujęta w ramę architektoniczną ukształtowaną na wzór późnorenesansowego ryzalitu wejściowego ratusza w Halberstadt (Saksonia-Anhalt) z 1663 r.⁹⁰ Skopiowano tu kompozycję ściany, detale kamieniarki, jej proporcje, włącznie z identycznymi profilami gzymsów i obramień okien oraz podziałami stolarki okiennej (il. 9b). Dolna kondygnacja ściany herbowej w Książu różni się w niewielkim stopniu od pierwowzoru, ponieważ jej arkady zostały zamknięte oknami i ozdobione neorenesansowymi kutymi balustradami. Oba obiekty otrzymały dekoracje o podobnym układzie i zbliżonej tematyce: herby, motywy kandelabrowe, zwoje arabeski, woluty, rozety, cekiny, wazony z kwiatami, hermy, luxurie, delfiny, maskarony. Różnice wynikają z odmienności tematyki heraldycznej, warsztatu rzeźbiarza XVII i XX w., a także współczesnej stylizacji rzeźby. Loggie i krużganki służyły też jako tło dekoracji heraldycznej zamków Varenholz w Kalletal (Nadrenia-Westfalia) i Isenburg w Offenbach am Main (Hesja), których ilustracje były publikowane w tekach Fritscha. Analogiczne rozwiązanie wprowadzono też na Śląsku, czego przykładem jest dwór Christopha von Tschirnhaus w Nawojowie Łużyckim (Sächsisch Haugsdorf) z 2. połowy XVI w., z loggią ozdobioną hermami i herbami (m.in. Hochbergów)⁹¹.

Na Czarnym Dziedzińcu stanęła także studnia, podobna do tej z Bukowca, datowanej na około 1600 r., z baldachimem wspartym na trzech kamiennych kolumnach. Jej kutą nasadę wykonał Kurt Fiebig (Eisenkonstruktions- u. Kunstschmiede-Werkstätten. Bau- u. Kunstschlosserei mit Kraftbetrieb) z Wałbrzycha w sierpniu 1921 r.⁹²

Przykład taki jak studnia czy kolejne – loggia, grotta, sklepienie, które znalazły się na liście inspiracji z 1908 r., prezentują zakres planowanych wtedy prac. Ich formy zastosowane w Książu nie są wiernymi cytataми z historycznej architektury, a raczej kreacją autora projektu i artysty rzemieślnika.

Handwerkerschule w Berlinie. W dokumentacji rozbudowy Książa od 1917 r. też jako firma M. Blichmann u. K. Maass. Bildhauer. Praca w Książu udokumentowana najwcześniej podpisem pod zachodnim szczytem. Pracownicy w Książu: Fritz Streve, Josef Max, Josef Mikeska. APWr, AH, sygn. 6107,teczka: Stein-Bildhauerarbeiten. Blichmann, vol. 2, 1917–1923.

89. Małgorzata Chorowska, Marek Bogdała, Roland Mruczek, Patrycja Lipczyńska, „Zamek Książ – wyniki badań architektonicznych murów Zamku Górnego”, *Zeszyty Naukowe Zamku Książ w Wałbrzychu*, t. 1 (2025), s. 38–40, il. 21.

90. Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 2, tabl. nlb.

91. Andrzej Bruno Kutia, *Frühneuzeitliche Herrenhäuser der östlichen Oberlausitz. Architektur. Bautechnik. Wohnkultur* (Berlin: Lukas Verlag, 2024), s. 268–272.

92. APWr, AH, sygn. 6106,teczka: [Schlossbau Fürstenstein]. Kunstschmiedearbeiten, vol. 2, 1920–1924, s. 29, 29 b.

6a Zamek Książ, elewacja zachodnia, wieża północno-zachodnia (Basztą Białą). Fot. Marek Bogdała, 2022 6b Zamek w Gottesaue k. Karlsruhe, arch. Johannes Schoch, 1588–1597, fragment elewacji z cylindryczną wieżą narożną. Repr. wg Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 3, tabl. nlb. 6c Zamek w Güstrow, arch. Franciscus Parr, 1558–1565, wieża południowo-zachodnia. Repr. wg Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 2, tabl. nlb.

7a Zamek Książ, fragment elewacji zachodniej, poziom Wielkiej Jadalni. Fot. Marek Bogdała, 2022 7b Zamek w Heidelbergu, arch. Johannes Schoch, 1601–1607, skrzydło Friedrichsbau, fragment elewacji północnej. Repr. wg Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 2, tabl. nlb.

8a Zamek Książ, szczyt zachodniej elewacji. Fot. Marek Bogdała, 2022 8b Zamek w Oleśnicy, rzeźbiarz Gerhard Hendrik (?), szczyt wieńczący portal bramy wjazdowej, 1603. Repr. wg Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 3, tabl. nlb.

9a Zamek Książ, Czarny Dziedziniec, fragment ściany południowej (tzw. ściana herbowa). Fot. Agnieszka Gryglewska, 2022 9b Ratusz w Halberstadt, 1663, ryzalit wejścia od strony południowej. Repr. wg Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 2, tabl. nlb.

10a Zamek Książ, loggia przy Sali Krzywej, widok od strony zachodniej. Fot. Agnieszka Gryglewska, 2022 10b Nowy Zamek w Baden-Baden, arch. Kaspar Weinhart, 1570–1580, trójpłaszczyznowa loggia zwieńczona tarasem. Repr. wg Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 1, tabl. nlb. 10c Stary Uniwersytet w Würzburgu, arch. Georg Robin, 1587, ślepa arkada na parterze elewacji dziedzińca. Repr. wg Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 4, tabl. nlb.

11a Zamek Książ, fragment balustrady Tarasu Kasztanowego od strony południowej. Fot. Agnieszka Gryglewska, 2023 11b Książ, fragment balustrady schodów wachlarzowych w Hali Szczytu Pellerów. Fot. Agnieszka Gryglewska, 2023 11c Zamek w Fürstenau, 1588, balustrada galerii nad łukiem zamykającym dziedziniec. Repr. wg Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 2, tabl. nlb.

LOGGIA SALI KRZYWEJ (ALTANA TARASOWA)
Trójpłaszczyznowa loggia przy zachodniej ścianie Sali Krzywej (poziom pierwszego piętra domu południowego zamku) została ukończona około połowy 1923 r. (il. 10a), na co wskazywałyby rachunki wystawione przez Kurta Fiebiga za wykonanie sześciu sztuk „renesansowych” krat do balustrady na tarasie przed gabine-tem księcia oraz trzech sztuk do dolnej części werandy⁹³. W połowie kwietnia tego roku firma Zeidler & Wimmel. Steinbruch- u. Steinmetzbetriebe z Bolesławca

dostarczyła też piaskowcowe półfabrykaty do budowy schodów prowadzących do loggii⁹⁴.

Koncepcję loggii, zwieńczonej tarasem przed gabi- netem księcia (drugie piętro), można wiązać z przykła- dem nowego zamku w Baden-Baden (Badenia-Wirtem- bergia) z lat 1570–1580 projektu Kaspara Weinarta (il. 10b). Przyjmując podobny kształt i funkcję, wybrano odmienną kompozycję i konstrukcję. W Książu zastoso- wano loggię w formie serliany na konstrukcji filarowej, a nie arkadową opartą na kolumnach. Powierzchnia

93. Ibid., s. 132, 166.

94. APWr, AH, sygn. 6109,teczka: Kamine [Schlossbau Fürstenstein], vol. 3, 1920–1923, s. 29 a.

filarów została pokryta mocną fakturą boniowania, wzorowaną na ciosach ślepych arkad dziedzińca Starożytności w Würzburgu w Bawarii z 1587 r., dzieła Georga Robina (il. 10c). Na filarach wykuto w żółtawym piaskowcu bonie ze szlakiem obrzeżnym, fazowaniem i płaskim zwierciadłem (brylantowe) na przemian z parą boni pryzmatycznych (diamentowych). Motyw diamentowych boni został powtórzony na łuku archiwolty i wspornikach słupków balustrady balkonu.

Zachowane kraty balustrad Fiebiga zdobiące loggię prezentują charakterystyczną renesansową technikę. Wykonane z okrągłych prętów, przewlekanych lub łączonych objemkami (pierścieniami), widoczne są również w innych miejscach zamku (np. jako balustrady grotty i arkad Czarnego Dziedzińca)⁹⁵. Można przypuszczać, że ich pierwowzorem były autentyczne kraty renesansowe zakupione przez Hochbergów.

BALUSTRADY

W czasie rozbudowy Zamku Książ oraz przebudowy jego historycznej części, we wnętrzach, na elewacjach, oraz w obrębie tarasów ogrodowych przekształconych w XX w., wykonano kilka typów balustrad kamiennych i kutych z żelaza. Jednym z najbardziej charakterystycznych rodzajów jest kamienna balustrada w formie kraty mocowanej między prostokątnymi słupkami, która w różnych wzorach występuje wokół Tarasu Kasztanowego (il. 11a), na elewacji zachodniej na poziomie Sali Bankietowej i na klatce schodowej tzw. Hali Szczytu Pellerów (Pellergiebel Halle; il. 11b). Jej pierwowzorem jest ażurowa balustrada w zamku Fürstenau w Dolnej Saksonii (1588)⁹⁶, zdobiąca galerię nad łukiem zamykającym dziedzińiec (il. 11c). W Książu, przy zachowaniu analogicznej konstrukcji balustrady,

wykonano kraty o podobnym wzorze ornamentu okuciowego i cechach stylu około 1600 r.

GROTA MOZAIKOWA (MOZAIKGROTTE)

Umieszczenie na liście inspiracji z 1908 r. przykładu grotty z mozaikami o motywach morskich (il. 12a), usytuowanej przy Dziedzińcu Grotty (Grottenhof) w rezydencji królów Bawarii w Monachium⁹⁷, sygnalizuje, że podobne wnętrza zamierzano urządzić w Książu. Po około piętnastu latach wykonano tu mozaikową grotę ogrodową z szeroką półkolistą niszą, o bardzo skromnej formie, odbiegającej od pełnego przepychu monachijskiego pierwowzoru (il. 12b). Zlokalizowano ją w miejscu korzystnym widokowo – od południowej strony zamku, wewnątrz zachodniej arkady, jako część ogrodu tarasowego, z wyjściem na poziom Tarasu Kasztanowego. Powierzchnię ścian, posadzki i sklepienia pokryto geometrycznym linearnym wzorem z motywami pasów, wielokątów, gwiazd i konchy muszli z kamieni w kolorach białym, czarnym i czerwonym. Dokumentacja budowy zawiera korespondencję z lipca 1923 r. prowadzoną przez kierującego budową Huebnera z firmą Augusta Fischera w Osterode w Górach Harzu. Powołując się na reklamę w czasopiśmie „Steinmetz-Zeitung”, Huebner pytał o dostawy białych i czarnych kamieni, ponieważ – jak twierdził – „zamierzamy wyłożyć ściany i stropy kilku [sic!] tarasowych grot ornamentami z kamieni, przy czym na życzenie Jego Wysokości musimy użyć żwiru wielkości gołębic jaja” (Wir beabsichtigen die Wände und Decken einiger Terrassen-Grotten mit Kiesel-Ornamenten auszukleiden, wozu wir allerdings auf Wunsch Sr. Durchlaucht des Fürsten Kiesel in Taubenei-Grösse verwenden müssten)⁹⁸. Prawdopodobnie trwały już wtedy prace budowlane przy grotcie.

95. Rachunki Fiebiga potwierdzają autorstwo kutych, żelaznych krat loggii i krat zamykających grotę, co pozwala na rozpoznanie też innych jego prac w Książu na podstawie charakterystycznej techniki ich wykonania.

96. Mogły być wzięte pod uwagę w projekcie również inne przykłady z listy, np. balustrada zewnętrznej galerii ratusza w Heilbronn; zob. Fritsch, *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 2, tabl. nlb.

97. Autorem projektu dziedzińca i zapewne grotty w Monachium, należącej do najstarszych w Niemczech, był architekt Friedrich Sustris. Podane przez Fritscha autorstwo Petera Candida dotyczy fresków na sklepieniach; zob. *Handbuch der Renaissance. Deutschland, Niederlande, Belgien, Österreich*, red. Anne Schunicht-Rave, Vera Lüpkes (Köln: DuMont Literatur und Kunst Verlag, 2002), s. 195.

98. APW, AH, sygn. 6143,teczka: Schlossbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 5, 1920–1923, s. 197; W 1928 r. informowano, że wzory zestawiono „z różnokolorowego śląskiego żwiru” (aus verschiedenfarbigen schlesischen Kieselsteinen); zob. „Schloß Fürstenstein – ein schlesischer Barockbau”, *Breslauer Neueste Nachrichten* (6 V 1928), wycinek, APWr, AH, sygn. 2864,teczka: Hochberg VII.

12a Wystrój groty przy Grottenhof w rezydencji królewskiej w Monachium, arch. Friedrich Sustis, 1586. Fot. Roland Mruczek, 2010 12b Zamek Książ, wnętrze groty na południowej elewacji zamku, boczna ściana z płytką niszą. Fot. Agnieszka Gryglewska, 2023

W czerwcu 1923 r. Kurt Fiebig ukończył neorenesansową kratę służącą do zamknięcia groty. Wykorzystał do tego późnorenesansowe drzwi dostarczone przez inwestora, na wzór których wykonał dwa boczne elementy i nadświetle z motywem arabski oraz zamek⁹⁹.

WNĘTRZA – SKLEPIENIA

Sklepienie żaglaste (tzw. kapa czeska) z lunetami, którego przykładem jest konstrukcja przykrywająca prostokątne wnętrze dawnej kamienicy patrycjuszowskiej (następnie Domu Opatów Henrykowskich oraz gospody Rautenkranzhof) w Ziębicach z 1600 r. (il. 13a)¹⁰⁰, stało się uniwersalnym wzorcem dla sklepień książańskich wewnątrz o różnorodnych planach wielokątnych. Rysunek tego sklepienia z profilowanymi żebrami i dekoracją sztukatorską w miejscu zworników, autorstwa Georga

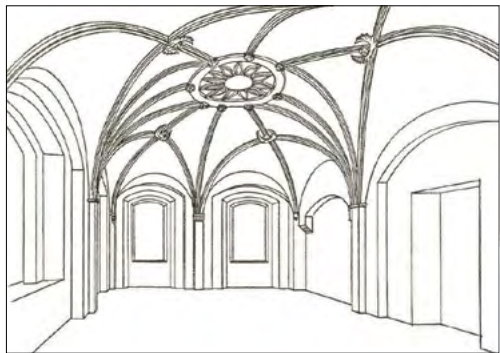
Rehlendera, został opublikowany przez Hansa Lutscha i opisany jako prosta struktura¹⁰¹.

Geometria sklepienia żaglastego z lunetami pozwala na przykrycie nim wnętrza założonego na planie zarówno nieregularnego wielokąta, jak i koła. Kształt rzutu wnętrza, rysunek i profil żeber lub gurtów, zastosowanie lunet i ich wysokość, stylistyka dekoracji rzeźbiarskiej i sztukatorskiej oraz materiał (konstrukcja murowana lub Rabitza) dają wrażenie dużej różnorodności form sklepień. Ten sam typ przykrycia otrzymały wnętrza: Hali Szczytu Pellerów na poziomie parteru i pierwszego piętra (il. 13b), holu przed Salą Kominkową (Vorsaal, antykamera) na drugim piętrze (obecnie bez pierwotnej dekoracji sztukatorskiej), holu przed Salą Konrada między pierwszym i drugim piętrem, wieży południowo-zachodniej, tzw. Baszty Jerzego (hol na poziomie

99. APWr, AH, sygn. 6106,teczka: [Schlossbau Fürstenstein]. Kunstschmiedearbeiten, vol. 2, 1920–1924, s. 184.

100. Dom przebudowany w 2. poł. XIX w. Malarskie (wić roślinna) i sztukatorskie dekoracje wysklepków po 1967 r. zostały usunięte. Rejestr Zabytków, nr 1257 z 14 VII 2009. Karta ewidencyjna nr 10381, dostęp: 29 grudnia 2024, https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-278037/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_02EN.227171/1.

101. Lutsch, *Bilderwerk schlesischer Kunstdenkmäler*, t. 1, s. 195; t. 2, tabl. 101.1.

13a Ziębice, sklepienie sali w budynku Rautenkranzhof (Rynek 31), 1600, rysunek Georga Rehlendera. Repr. wg Lutsch, *Bilderwerk schlesischer Kunstdenkmäler*, t. 2, tabl. 101.1 13b Zamek Książ, sklepienie Hali Szczytu Pellerów na parterze. Fot. Agnieszka Gryglewska, 2024 13c Zamek Książ, sklepienie hali na poziomie piwnic w Baszcie Jerzego (południowo-zachodniej). Fot. Agnieszka Gryglewska, 2024

piwnic; il. 13c) oraz Pokoju Śniadaniowego na drugim piętrze (Frühstückssaal, Mała Jadalnia; sklepienie wymienione w latach 40. XX w.).

PODSUMOWANIE

W latach 1908–1925 w Książu podjęto ogromne zadanie przekształcenia rodowej siedziby w rezydencję godną pozycji i ambicji Hochbergów, odpowiednią do sprawowania funkcji reprezentacyjnych, wygodną do zamieszkania, nowoczesną pod względem rozwiązań technicznych, a jednocześnie zabytek zachowujący czytelność swojej historii.

Omówione w artykule wybrane neorenesansowe formy architektoniczne z okresu wielkiej przebudowy zamku, wzorowane na realizacjach zaczerpniętych z rodzimej architektury przełomu XVI i XVII w., nawiązują do czasu, gdy Konrad III Hochberg uzyskał od cesarza prawo do dziedzicznej własności Książa i zaczął budować podstawy współczesnej potęgi rodu.

W pracy wykorzystano materiały archiwalne zgromadzone w Archiwum Państwowym we Wrocławiu oraz w Katowicach (Oddział w Pszczynie). Wśród nich duże znaczenie mają dwa pisma, które powstały latem 1908 r., krótko po rozpoczęciu prac budowlanych, zawierające listy plansz z fotografiami i grafikami prezentującymi przykłady architektury z lat 1550–1620 z całego obszaru Niemiec i Śląska, stanowiące zestaw inspiracji do projektu wykonawczego. Tworząc je, korzystano z publikacji zamówionych w wydawnictwie Wasmutha w Berlinie lub pochodzących z biblioteki w Książu. Ilustracje wybrano głównie z tek fotografii

Fritscha i grafik Lutscha. Spośród omówionych powyżej tematów, Szczyt Pellerów, fragment Zachodniego Frontu oraz Czarny Dziedziniec, najmocniej ekspozowane i znaczące w bryle zamku, możemy określić jako cytaty z architektury późnego renesansu, oparte na pochodzących z tych publikacji wzorcach z różnych regionów Niemiec: z Norymbergi, Heidelbergu i Halberstadt. Powstały one jako integralna część koncepcji realizowanej przez Ludwiga Scheinerta i ukazują metodę pracy projektanta, polegającą na przystosowaniu historycznych form do współczesnych wymagań¹⁰². Ich detale były zaprojektowane lub konsultowane od lutego 1910 r. przez Humberta Walcher von Molthein. Inne historyczne wzorce były naśladowane z większą swobodą, upraszczane i interpretowane (np. szczyt Zachodniego Frontu, główna wieża, szczyty elewacji północnej). Pewne elementy stanowiły wypadkową cech kilku przykładów historycznych, jak loggia Sali Krzywej, cylindryczne wieże Zachodniego Frontu, Grota Mozaikowa, balustrady, sklepienia.

Po kilku miesiącach współpracy obu architektów i po śmierci Scheinerta we wrześniu 1910 r. odpowiedzialność za realizację i prace projektowe w zamku przejął Walcher. Architekt dysponujący ogromną wiedzą teoretyczną, znajomością teorii i historii architektury, konserwacji oraz historycznych technik budowlanych, z doświadczeniem zdobytym przy odbudowie i restauracji zamków Dolnej Austrii i Czech, wniósł do projektu profesjonalizm, precyzję oraz dbałość o wysoką jakość detali i dekoracji architektonicznej. Dzięki współpracy z wybitnymi artystami i rzemieślnikami, jak rzeźbiarz Max Blichmann, upamiętniony podpisem na szczycie zachodniej elewacji,

102. Zob. przyp. 32.

Walcher nadał architekturze zamku charakter nowoczesnego historyzmu. Redukcja, przetwarzanie form historycznych, prezentacja na elewacjach kamiennego, rustykowanego lica o żywej fakturze i zróżnicowanej kolorystyce - dowodzą nowoczesnego rozumienia architektury. Kształt rozbudowy zamku wynika z sąsiedztwa zabytkowej rezydencji zamieszkałej nieprzerwanie od średniowiecza do współczesności, w której każda epoka pozostawiła swoje ślady, i przenika się z nią w malowniczym zestawieniu brył o różnych fakturach i kolorystyce.

Dzięki analizie dokumentacji archiwalnej odkryto nieznane dotychczas fakty dotyczące przebiegu prac projektowych i budowlanych oraz przekształceń koncepcji architektonicznej. Ustalono większość uczestników tego procesu – projektantów, nadzorujących budowę księżących urzędników i wykonawców – firmy budowlane,

rzemieślników i artystów. Zostały określone przełomowe momenty decydujące o finalnym kształcie zamku, jak np. decyzja o budowie symetrycznego Frontu Zachodniego, flankowanego cylindrycznymi wieżami, czy przebieg i czas przebudowy starej części zamku. Przybliżono udział architektów Scheinerta i Walchera w realizacji przebudowy zamku, przedstawiono ich kompetencje i metody pracy. W archiwach zachowało się niewiele rysunków projektowych spośród licznych, wzmiankowanych w dokumentach, zaginionych w trakcie przebudowy i dewastacji zamku podczas II wojny światowej lub zniszczenia i rozgrabienia archiwum Hochbergów w Książu przed 1946 r. Ich odnalezienie pozwoliłoby na doprecyzowanie historii XX-wiecznej inwestycji – jej pełnego zakresu i kształtu, szczególnie w zamkowych wnętrzach.

ANEKS

[W tłumaczeniach obu dokumentów datacje obiektów oraz nazwiska ich twórców ujęte w nawiasy kwadratowe podano za: *Handbuch der Renaissance. Deutschland, Niederlande, Belgien, Österreich*, red. Anne Schunicht-Rawe, Vera Lüpkes (Köln: DuMont Literatur und Kunst Verlag, 2002); *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. Sławomir Brzezicki, Christine Nielsen (Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006)].

1. Spis zabytków niemieckiego renesansu z prac Karla Emila Otto Fritscha *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 1–4 (Berlin: Verlag von Ernst Wasmuth, 1882–1885) i Hansa Lutscha *Bilderwerk schlesischer Kunstdenkmäler*, t. 2 (Breslau: Kuratorium des Schlesischen Museums der Bildenden Künste, 1903), sporządzony 29 lipca 1908 r. (APWr, AH, sygn. 6140, teczka: Schlossbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 99).

Denkmäler deutscher Renaissance (K.E.O. Fritsch): Vorhalle am südlichen Querschiff des Münster zu Freiburg 1620; Rathaus zu Heilbronn 1535–1596; Arkaden mit dem Küchenfenster im Schlosse zu Baden Baden 1570–1580, Architekt Kaspar Weinhart; Schloß Fürstenau Hof mit dem Galerie-Bogen v. 1588; Residenz zu München 1600–1616, Architekt Peter Candid, Halle an der Westseite des Grottenhofes; Hochzeitshaus zu Hameln 1610; *Schlesische Kunstdenkmäler* (H. Lutsch, Taf. 101): Münsterberg Rautenkranzhof; Schloß Borganie; Schloß Fischbach; Buchwald Brunnen; Schloß Konradswaldau; Glatz Gymnasium; Schlößchen Ratschin; Neisse Pfarrkirche; Greiffenberg Rathaus; *Denkmäler deutscher Renaissance* (K.E.O. Fritsch): Portal am Zeughaus von Wölfenbüttel 1619; Piastenschloß zu Öls 1559–1616. Äußeres Portal 1603; Portal am Ring No 18 zu Neisse 1603; Schloß Varenholz a.d. Weser 1582–1598, Schloßhof; Schloß Hartenfels in Torgau 1532–1544. Erker an der Südfront des Schloßes; Pellerhaus zu Nürnberg (Ägidienplatz) 1605, Hof-Ansicht; Schloß zu Merseburg – Erker am nördlichen Flügel des Schloßes, Architekt Simon Hofmann; Rathaus zu Rothenburg a.d. Tauber 1572–1590, Architekt L. Wolf; Schloß zu Weilburg, Äußere Ansicht; Schloß zu Güstrow – Architekt Franciscus Parr 1558–1565, Südwestliche Ansicht; Schloß zu Aschaffenburg, Architekt Georg Rüdinger von Straßburg 1605–1613, Nördliche Ecke des Schloßhofes; Rathaus zu Lübeck Freitreppe an der Breiten Straße 1594; *Schlesische Kunstdenkmäler* (H. Lutsch, Taf. 86): Carolat Thorhaus des Schlosses; Schlößchen Ratschin bei Grafenort; Öls Schloßhof; Alt Schönau; *Schlesische Kunstdenkmäler* (H. Lutsch, Taf. 100): Neisse Zollstraße 17, Ring 6; Strehlen Ring 4; Hohndorf Portal der Mauer umgestellt; Neisse

Brüderstraße 11; Breslau Hummerei 35, abgebrochen; *Denkmäler deutscher Renaissance* (K.E.O. Fritsch): Zeughaus zu Danzig 1605, Hauptfront am Kohlmarkt; Schloß Hämelschenburg bei Hameln 1588–1613, Durchschnitt Pause von Decker'schen Original, Grundriß Pause von Decker'schen Original.

Denkmäler deutscher Renaissance (K.E.O. Fritsch): przedsionek południowego transeptu katedry we Freiburgu 1620; ratusz w Heilbronn 1535–1596; arkady z oknem kuchennym w zamku w Baden Baden 1570–80, architekt Kaspar Weinhart; zamek Fürstenau, dziedziniec z łukiem galerii z 1588; rezydencja w Monachium 1600–1616, architekt Peter Candid, hala od zachodniej strony Dziedzińca Groty [1586, arch. Friedrich Sustis]; Dom Weselny w Hameln 1610; *Schlesische Kunstdenkmäler* (H. Lutsch [t. 2], tab. 101): Rautenkranzhof, Ziębice [Rynek 31, 1600]; dwór w Borzygniewie [1613]; dwór w Karpnikach [1603]; studnia w Bukowcu [1600]; dwór w Kondratowie [XVI w.]; gimnazjum w Kłodzku [1. poł. XVII w.]; dwór Raczyn [k. Gorzanowa, 1573]; kościół parafialny w Nysie [2. poł. XVI w.]; ratusz w Gryfowie [1551–]; *Denkmäler deutscher Renaissance* (K.E.O. Fritsch): portal arsenału w Wölfenbüttel 1619; Zamek Piastowski w Oleśnicy 1559–1616. Zewnętrzny portal 1603; portal Rynek 18 w Nysie 1603; Zamek Varenholz nad Wezerą 1582–1598, dziedziniec pałacowy; Zamek Hartenfels w Torgau 1532–1544, wykusz południowej elewacji dziedzińcowej pałacu; Dom Pellerów w Norymberdze (Ägidienplatz) 1605 [1602–1616], widok od strony dziedzińca; zamek w Merseburgu 1604–1608, wykusz w północnym skrzydle dziedzińca pałacu, architekt Simon Hofmann [arch. Melchior Brenner]; ratusz w Rothenburgu o.d. Tauber 1572–1590, architekt L. Wolf [arch. Leonhard Baumann]; zamek w Weilburgu, widok zewnętrzny [1545–1590]; zamek w Güstrow, architekt Franciskus Parr 1558–1565, widok południowo-zachodni; zamek w Aschaffenburgu, architekt Georg Rüdinger ze Strasburga 1605–1613, północny narożnik dziedzińca pałacowego; ratusz w Lubece, zewnętrzne schody przy Breite Straße 1594; *Schlesische Kunstdenkmäler* (H. Lutsch [t. 2], tab. 86): Siedlisko, budynek bramny dworu [1550–1560]; dwór Raczyn w Gorzanowie [1559, 1573]; dziedziniec zamku w Oleśnicy [1559–1616]; [dwór] Stara Kraśnica [1622]; *Schlesische Kunstdenkmäler* (H. Lutsch [t. 2], tab. 100) [szczyty, 2. poł. XVI w.]; Nysa, ul. Celna 12, Rynek 6; Strzelin, Rynek 4; Górczyca, przeniesiony portal muru; Nysa, ul. Bracka 11; Wrocław, Kurzy Targ 35, zburzony; *Denkmäler deutscher Renaissance* (K.E.O. Fritsch): arsenał w Gdańsku 1605, fasada od strony Targu Węglowego; zamek Hämelschenburg koło Hameln 1588–1613, światłokopia przekroju [domu książęcego] z oryginału Deckera, światłokopia rzutu [domu książęcego] z oryginału Deckera.

2. Spis dodatkowych tablic z pracy Karla Emila Otto Fritscha *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 1–4 (Berlin: Verlag von Ernst Wasmuth, 1882–1885), sporządzony 18 sierpnia 1908 r. (APWr, AH, sygn. 6140,teczka: Schlossbau Fürstenstein. Allgemeines, vol. 1, 1907–1912, s. 108).

K.E.O. Fritsch: Piastenschloß zu Öls 1559–1616, Großer Schloßhof; Pellerhaus zu Nürnberg (Ägidienplatz) 1605, Facade; Wohnhaus in der Herrengasse 17 zu Coburg; ehemaliges Schloß Gottesau bei Karlsruhe i.B. 1533. Umgebaut 1740; Haus zum Ritter in Schaffhausen Malerei von Tobias Strenner 1570; Haus der Schmiedezunft zu Schaffhausen; Schloß zu Merseburg. Östliche Ecke des Schloßhofes; Schloß zu Merseburg. Nördlicher und östlicher Flügel des Schloßhofes.

K.E.O. Fritsch: Zamek Piastowski w Oleśnicy 1559–1616, duży dziedziniec pałacu [arch. Bernhard Niuron]; Dom Pellerów w Norymberdze 1605 [1602–1616], fasada; dom mieszkalny Herrengasse 17 w Coburgu [1591]; dawny zamek Gottesau[e] koło Karlsruhe i.B. 1533. Przebudowa 1740 [1588–1597, arch. Johannes Schoch]; Dom pod Rycerzem w Schaffhausen, malarstwo Tobiasa Strennera 1570; Dom Cechu Kowali w Schaffhausen [1653]; zamek w Merseburgu, wschodni narożnik dziedzińca [1604–1608]; zamek w Merseburgu, północne i wschodnie skrzydło dziedzińca [1604–1608].

BIBLIOGRAFIA

- Chorowska, Małgorzata, Marek Bogdała, Roland Mruczek, i Patrycja Lipczyńska. „Zamek Książ – wyniki badań architektonicznych murów Zamku Górnego”. *Zeszyty Naukowe Zamku Książ w Wałbrzychu*, t. 1 (2025): 3–48.
- Dudziak, Marek, i Magdalena Woch. *Zamek Książ. Historia i tajemnice*. Konin: Marek Dudziak JMK, 2019.
- Fritsch, Karl Emil Otto. *Denkmäler deutscher Renaissance*, t. 1–4. Berlin: Verlag von Ernst Wasmuth, 1882–1885.
- Das grosse Baustoff-Lexikon. Handwörterbuch der gesamten Baustoffe*. Redakcja Rudolf Stegemann. Stuttgart–Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt, 1941.
- Handbuch der Renaissance. Deutschland, Niederlande, Belgien, Österreich*. Redakcja Anne Schunicht-Rave, Vera Lüpkes. Köln: DuMont Literatur und Kunst Verlag, 2002.
- Kerber, Paul. *Geschichte des Schlosses und der freien Standesherrschaft Fürstenstein in Schlesien*. Breslau: Verlag von Josef Max & Comp., 1885.
- Koch, W. John. *Schloss Fürstenstein. Erinnerungen an einen schlesischen Adelssitz. Eine Bilddokumentation*. Würzburg: W.G. Korn, 1989.
- Książ od kuchni w obiektywie Louisa Hardouina nadwornego kucharza Hochbergów*. Redakcja Beata Lejman. Wałbrzych: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2017.
- Kutiak, Andrzej Bruno. *Frühneuzeitliche Herrenhäuser der östlichen Oberlausitz. Architektur. Bautechnik. Wohnkultur*. Berlin: Lukas Verlag, 2024.
- Lutsch, Hans. *Bilderwerk schlesischer Kunstdenkmäler*, t. 1–2. Breslau: Kuratorium des Schlesischen Museums der Bildenden Künste, 1903.
- Łuczyński, Romuald Mariusz. *Łosy rezydencji dolnośląskich w latach 1945–1991*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010.
- Mignot, Claude. *Architektur des 19. Jahrhunderts*. Köln: Taschen Verlag, 1994.
- Nienaltowski, Marek. *Zamek książęcy w Oleśnicy*. Oleśnica: Nadleśnictwo Oleśnica, Centrum Kształcenia i Wychowania OHP, Gospodarstwo Pomocnicze, 2006.
- Opderbecke, Adolf, i Hans Issel. *Die Bauformenlehre umfassend: den Backsteinbau und den Werksteinbau für mittelalterliche und Renaissance-Formen*. Leipzig: Verlag von Bernhard Friedrich Voigt, 1899.
- Ortwein, August, i August Scheffers. *Deutsche Renaissance. Eine Auswahl von 300 Tafeln aus dem Grossen Sammelwerke von Ortwein und Scheffers*. Leipzig: E.A. Seemann, 1893.
- von Pless, Daisy. *Daisy, księżna von Pless o sobie, czyli Taniec na wulkanie*. Redakcja Mateusz Myktytyszyn. Wałbrzych: Zamek Książ, Fundacja Księżnej Daisy von Pless, 2022.
- von Pless, Daisy. *Lepiej przemilczeć. Prywatne pamiętniki Księżnej Daisy von Pless z lat 1895–1914*. Redakcja Mateusz Myktytyszyn. Wałbrzych: Zamek Książ, Fundacja Księżnej Daisy von Pless, 2021.
- Sutter, Conrad. *Thurmbuch. Thurmbauformen aller Stile und Laender*. Berlin: Verlag von Ernst Wasmuth, 1895.
- Warzocha, Jakub. „Książańskie kominki w kontekście drugiej wielkiej przebudowy zamku (1908–1927)”. *Zeszyty Naukowe Zamku Książ w Wałbrzychu*, t. 1 (2025): 93–146.
- Wrona-Gaj, Wioletta. „Arystokrata a siedziba rodowa. Wpływ zainteresowań i pozycji przedstawicieli rodu Hochbergów i Schaffgotschów na kształtowanie architektury rezydencjonalnej”. W: *Zamki i pałace Śląska*, redakcja Barbara Szczypka-Gwiazda, Paweł Ziegler, 27–41. Katowice: grupakulturalna.pl, 2014.
- Wrona-Gaj, Wioletta. „Zagadnienia architektoniczne i stylistyczne XX-wiecznej przebudowy Zamku Książ”. *Zeszyty Naukowe Zamku Książ w Wałbrzychu*, t. 2 (2026): 203–235.
- Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*. Redakcja Sławomir Brzezicki, Christine Nielsen. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2006.
- Zivier, Ezechiel. *Fürstenstein 1509–1909. Festschrift zur Feier des 400 jährigen Besitzes der Freien Standesherrschaft Fürstenstein durch die Reichsgrafen von Hochberg*. Kattowitz: Gebrüder Böhm, 1909.

SUMMARY

Sources of the Renaissance Revival Style Forms Used in the Early 20th-Century Expansion of Książ Castle by Agnieszka Gryglewska

In the early 20th century, Książ Castle (German: Fürstenstein), the family seat of House Hochberg, was expanded by two new wings, the west and the north one, and its historic part was restructured. The venture was carried out by Hans Heinrich XV von Hochberg, Prince von Pless, in the period 1908–1925, with the intention of shaping a residence that would be modern, comfortable, and appropriate for carrying out ceremonial functions in that it would represent the status, aspirations and history of House Hochberg. The Hochberg family history was highlighted in the old castle's architecture by means of an emphasis placed on the stages of its construction and an expansion referencing historic patterns of the local renaissance ca. 1600.

The aim of the current work is to ascertain the process of shaping the architectural conception for the castle's expansion in the early 20th century, to explain the

selection of architectural style, to perform a comparative analysis of architectural forms constituting historical quotations or reminiscences and to determine the origin of those forms.

The article is based on archival documentation extant in the National Archives in Wrocław and in Katowice (Pszczyna Branch). The collections contain documents from the period of planning and execution of the castle's extension and restructuring: correspondence, personnel files, and a small number of sketches and design drawings. Two documents produced shortly after the start of construction work in the summer of 1908 are of special significance for this study, as they contain lists of sheets with photographs and illustrations presenting examples of architecture found across the entire Germany and Silesia, all dating from around 1550–1620. In compiling them, publications commissioned from the Wasmuth publishing house in Berlin or sourced from the library in Książ were used, as well as studies by Karl Emil Otto Fritsch, Hans Lutsch, Paul Decker and Conrad Sutter. The illustrations were selected mainly from Fritsch's photographic portfolios.

Between 1908 and 1910, the project was supervised by the Hochbergs' architect Ludwig Scheinert, and between 1910 and 1925, by the Viennese architect Humbert Walcher von Moltheim, a specialist in the reconstruction and restoration of castles. The design was produced by Scheinert in 1908, but kept being revised over the following years. In the course of the works, implementation drawings were produced under his supervision at the Princely Bureau of Construction. In the summer of 1908, the final form of the new wings of the castle was established, featuring the imposing mass of the so-called West Frontage, flanked on both sides by cylindrical towers. This coincided with the search for the aforementioned Renaissance examples, which were subsequently used as architectural references or sources of inspiration. Difficulties in determining the shape and dimensions of the grand Banqueting Hall planned for the west wing led to the appointment, in early 1910, of the architect Humbert Walcher, who was commissioned to design it and produce detailed drawings of its façade and the Black Courtyard. In 1910, the architects, together with the prince, agreed on a façade design for the West Frontage modelled on the Friedrichsbau wing in Heidelberg. A design was also produced to replicate the rear façade of the Peller House in Nuremberg on the south side; this would become the Peller Gable. Another architectural quotation, built around 1914, came to adorn the façade of the Black Courtyard; it was a copy of the *avant-corps* of the town hall in Halberstadt, complemented with heraldic decoration illustrating the history of the more than six centuries old family seat. These sections, which were the most prominent and significant elements of the castle's structure, were created as an integral part of the concept implemented by Scheinert. They were constructed in the period after Humbert Walcher von Moltheim joined the project. It was then that the individual architectural forms acquired their final shape and quality.

Well-known historical forms can be seen, for example, in the gables of the dormers on the façade of the north wing. They resemble the tall gables seen in the courtyard of the castle in Oleśnica (German: Oels) and on the north façade of the town hall in Brzeg (German: Brieg). Other details are interpretations of historical forms, like for instance the west gable with heraldic decoration, or a synthesis of features from various examples, for instance the cylindrical towers (1913), the loggia by the Crooked Hall (1923), the well in the Black Courtyard (1921), the Mosaic Grotto (1923), the stone balustrades or sail-shaped vaulting. Only selected Renaissance revival architectural forms are discussed in the article. Under analysis were the origins of the historical models and the extent to which they had been reconstructed or interpreted. We are now able to provide clearer answers to questions

as to their dating, style, geographical scope, and other variants taken into account during the analysis.

The collaboration between the two architects continued, with some interruptions, for about seven months. By the end of 1910, the process of designing the new wings of the castle had been completed, coinciding with the death of Ludwig Scheinert. At that point the responsibility for the project was taken over by Humbert Walcher. The shell of the new wings of the castle was completed in 1913. Around the middle of that year, extensive and radical works began on the old part of the building, which involved replacing a large part of the ceiling and vault structures, replacing the staircase structures, restructuring the main tower, adding a storey above the terrace on the axis of the façade, above the ceremonial Maximilian Hall, and renovating all the façades; these works (almost entirely carried out by the firm of Dittmar Wolfsohn) were completed in 1916. The interior decoration of the castle, including the conservation of the furnishings, also in its new section, continued from around 1913 to 1923. Among the contractors were the following artists and firms: Eugen John (from Breslau), A. Bembé GmbH from Mainz, Ugo Nebbia, Hans Rumsch, Meyer & Weber, Richard Gerschel & Co., Kurt Fiebig and others. The sculptor Max Blichmann played an important role; his name was carved at the base of the western gable, alongside that of the architect Humbert Walcher. Walcher supervised these works personally, onsite, from 1913 to 1925.

In addition to mapping out the course of the construction works and identifying the sources of architectural forms applied therein, the study also provides an explanation for the choice of the Renaissance style of ca. 1600 as the historical model for the expansion of the castle. Its justification is found in the heraldic decoration of the Black Courtyard. The coats of arms commemorate the owners of Książ Castle from the 13th century onwards, the rulers of Silesia and Bohemia, from Bolko I the Strict, through the Luxembourg, the Poděbrady, the Jagiellon and the Habsburg dynasties, to House Hochberg, who from 1509 ruled it as a royal domain and from 1605, from Konrad III Hoberg onwards, as hereditary property. The date “1605” placed in the Black Courtyard is therefore of key importance for understanding Prince Hans Heinrich’s intention to expand the castle in the Renaissance revival style, described in archival documents as the Late Renaissance or German Renaissance, making use of forms dating from the late 16th and early 17th century, as this style evokes associations with the era when Konrad III laid the foundations for the family’s modern-day power.

BIOGRAPHICAL NOTE

Agnieszka Gryglewska, PhD (habil.) Eng. Arch., is a professor at the Department of the History of Architecture, Art and Technology at the Faculty of Architecture of the Wrocław University of Science and Technology. Her research on architectural history focuses on 19th- and 20th-century architecture in Wrocław and in Silesia, public and industrial architecture, construction technologies, and the issues of architectural detail and colour schemes as applied in architectural structures.

NOTA BIOGRAFICZNA

Agnieszka Gryglewska – dr hab. inż. arch., profesor w Katedrze Historii Architektury, Sztuki i Techniki na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej. Jej badania historyczno-architektoniczne i prace naukowe z zakresu historii architektury XIX i XX w. we Wrocławiu i na Śląsku dotyczą architektury komunalnej i przemysłowej, technologii budowlanych, kolorystyki i detalu architektonicznego.